

ভারতী মহাবিদ্যালয় প্রত্নালো
উৎসব—৪

তত্ত্বার্থকুণ্ড

১ম খণ্ড

[মুল চীকা ও বঙ্গানুবাদ সম্মেলন]

প্রণিত শ্রীসুশ্রবণ শাস্ত্রী, পরিপন্থী
কর্তৃক সম্পাদিত ও অনুদিত

প্রকাশক —

শ্রীসত্ত্বীশচন্দ্র শীল এম. এ., বি. এল.

সাধারণ সম্পাদক —

ভারতী মহাবিদ্যালয়

১৭০, মানিকতলা স্টীট।

কলিকাতা।

১৩৫০

भारती महाविद्यालय ग्रन्थमाला
श्रीशान्तिप्रसाद जैन ग्रन्थमाला—१

तत्त्वार्थसूचम्

प्रथमखण्डम्

[मूल-टीका—वज्रानुवादसमेतम्]

पण्डित श्रीईश्वरचन्द्र शास्त्रिणा समादितम्

भारती जैन परिषदः
प्रकाशितम्
सम्बत् २००१

Price—

Inland . Re 1/8/- (Bound)

Foreign—Sh 2/6/-

Printed by Gour Chandra Sen, B. Com,
at the Sree Bharatée Press
170, Maniktala St. Cal.

Sole Agents,
Sree Bharatée Publishing Co.
170, Maniktala street.
Calcutta.

সুচনা

ভারতী মহাবিদ্যালয়ের উদ্দেশ্য, কর্ম-পদ্ধতি ও বর্তমানের কার্যাবলী ইতিমধ্যে অনেকেই অবগত হইয়াছেন। প্রাচীন ভারতের গুরুকুল ও নালন্দা তক্ষশীলা প্রভৃতির শাস্ত্র বর্তমানযুগে ইহাকে অন্তত আর্য-বিশ্ববিদ্যালয়ে পরিণত করাই ইহার কর্তৃপক্ষের উদ্দেশ্য। অনেক শিক্ষণীয় বিষয় আছে যাহাদের জন্য বর্তমানে ভারতের বিভিন্ন বিশ্ববিদ্যালয়ে কোন পাঠ্যতালিকা বা পরীক্ষাদি (Faculty) নাই যেমন—ধর্মতত্ত্ব শিক্ষা, আযুর্বেদ শিক্ষা, সমাজ-সেবা শিক্ষা, কৃষি-বিজ্ঞ শিক্ষা, শিল্প-বিজ্ঞ শিক্ষা, সামরিক শিক্ষা ইত্যাদি। নব-পরিকল্পিত এই বিশ্ববিদ্যালয়ে এই সব বিষয় শিক্ষার জন্য বিদ্যালয়াদি ধার্কিবে। তব্যতীত অগ্রান্ত বিশ্ববিদ্যালয়ের শিক্ষাবিষয়ও ইহার অন্তর্ভুক্ত ধার্কিবে। স্বতরাং ইহাকে প্রাচীন গুরুকুলের একটী নবসংস্করণ বলা যাইতে পারে না। ভারতীয় শিক্ষা ও কৃষির উপর এবং গুরুকুলের পদ্ধতিতে ইহার ভিত্তি প্রতিষ্ঠিত হইবে। বর্তমানে কলিকাতানগরীতে ইহার অন্তর্গত কয়েকটী বিভিন্ন বিদ্যালয় প্রতিষ্ঠিত হইয়াছে এবং এই নগরীরই কিছুদূরে প্রাকৃতিক সৌন্দর্যের আবেষ্টনীর মধ্যে জাহুবী-তীরে কোন বিস্তীর্ণ ভূভাগে এই মহাবিদ্যালয়ের স্থায়ী স্থানের ব্যবস্থা হইলে এই সব বিদ্যালয়গুলিও সেখানে স্থানান্তরিত হইবে ও অগ্রান্ত বিদ্যালয়ও প্রতিষ্ঠিত হইবে। ইহাই সংক্ষেপে ভারতী মহাবিদ্যালয়ের উদ্দেশ্য।

ইহার বিভিন্ন কর্মপদ্ধতির সংক্ষিপ্ত আলোচনা ও এখানে সম্বন্ধ নহে। মাত্র একটি কর্মধারার বিষয় বলা হইতেছে। প্রাচীন ভারতে বিভিন্ন আর্যধর্মাবলম্বীদের জন্য কিপ্রকার শিক্ষাপদ্ধতি ছিল—যেমন বৈদিক যুগের শিক্ষা প্রণালী, বৌদ্ধবুঝের শিক্ষাপদ্ধতি, জৈন শিক্ষাপদ্ধতি, আযুর্বেদ শিক্ষাপদ্ধতি প্রভৃতি, এবং বর্তমানে ভারত ও অগ্রান্ত দেশে যতপ্রকার শিক্ষামুষ্টিগুলি ও শিক্ষাপদ্ধতি আছে তৎসম্মতে আলোচনা ও পুস্তক প্রকাশ এই মহাবিদ্যালয়ের অন্ততম উদ্দেশ্য। কারণ, ইহা দ্বারা কি প্রকার শিক্ষাপদ্ধতি বর্তমান ভারতে প্রযোজ্য তাহা অনুধাবন করা যাইবে। ধর্ম, জ্ঞান ও কৃষির অন্যুল্য রত্নরাজি ভারতীয় শাস্ত্রগ্রন্থ ও অগ্রান্ত গ্রন্থের মধ্যে নিহিত আছে, এবং উহা সংস্কৃত, পালি বা প্রাকৃত প্রভৃতি ভাষায় সিপিবদ্ধ ধারায় সাধারণের বৈধগত্য হয় না। বিভিন্ন ধারায় (Series) অনুবাদাদি সহ এই সব গ্রন্থ প্রকাশ ও এই মহাবিদ্যালয়ের উদ্দেশ্য। আর এই সব গ্রন্থ সংগ্রহ করিয়া বিভিন্ন শ্রেণীর পুস্তকাগার সৃষ্টি করাও এই মহাবিদ্যালয়ের কার্য।

দাল্মিয়ানগরস্থ শ্রীযুক্ত শাস্ত্রপ্রসাদ জৈন মহাশয় জৈনধর্ম ও শাস্ত্রানুরাগী। এই সব বিষয়ে তাহার বদ্যান্তার জন্য প্রত্যেক ভারতবাসীই, বিশেষতঃ জৈনধর্মাবলম্বী ব্যক্তি মাত্রই তাহার প্রতি কৃতজ্ঞ। যাহাতে ভারতী মহাবিদ্যালয়ের অন্তর্গত একটী জৈন পুস্তকাগার প্রতিষ্ঠিত হয়, জৈন গ্রন্থসমূহের গবেষণা ও প্রকাশ হয়, এবং ইহার অন্তর্গত ‘ভারতী ধর্মতত্ত্ব-

কলেজে' একটা 'মহাবীর অধ্যাপক পদ' সৃষ্টি হয়—এই তিনটা বিষয়ের জন্য তিনি মাসিক তিন শত টাকা দান করিতে প্রতিশ্রুত হইয়াছেন। বর্তমানে জৈন শিক্ষাপদ্ধতি সম্বন্ধে মহাবীর অধ্যাপনার কতকগুলি অতিরিক্ত বক্তৃতা প্রদত্ত হইতেছে এবং এইগুলি শিক্ষা-গ্রন্থমালার প্রথম গ্রন্থসমূহে প্রকাশিত হইবে।

জৈন ধর্ম, দর্শন ও কৃষ্ণ প্রভৃতি বিষয়ক বহু গ্রন্থ প্রস্তাব্য ও অপ্রকাশিত আছে। ইংলণ্ডে পালি টেক্সট সোসাইটী যে ভাবে পালিগ্রন্থ প্রকাশ করিয়া বহির্ভাবে বৌদ্ধধর্ম-প্রচারের যথেষ্ট সাহায্য করিয়াছে, ঐ প্রকারে জৈনগ্রন্থ প্রকাশের বিশেষ চেষ্টা হয় নাই। বোম্বাই প্রভৃতি অঞ্চলের কয়েকটা সমিতি কিছুকাল যাবৎ কতকগুলি গ্রন্থ প্রকাশ করিতেছেন, কিন্তু জৈন গ্রন্থের সংখ্যা-তুলনায় তাহা অতি সামান্য। যাহাতে এইভাবে জৈনগ্রন্থ প্রকাশিত হইয়া ভারতীয় দর্শনের ও জ্ঞানের গভীরত জগতে প্রচারিত হয় তহুন্দেশ্যে ভারতী মহাবিদ্যালয় জৈন গ্রন্থমালা প্রকাশ আরম্ভ করিয়াছে এবং বর্তমান গ্রন্থসমূহ ইহার প্রথম গ্রন্থ। ইহার সম্পাদক ও অনুবাদক জৈনশাস্ত্রে ও সংস্কৃত শাস্ত্রে বিশিষ্ট পণ্ডিত। ইহার ১ম খণ্ডে মূল, সম্পাদকের টীকা ও বিস্তৃত বাংলা ব্যাখ্যা প্রকাশিত হইতেছে এবং ২য় খণ্ডে ইংরেজী ও হিন্দী অনুবাদ প্রকাশিত হইবে। ইহার গ্রন্থকার এবং গ্রন্থের আলোচ্য বিষয় সম্পাদক তাহার ভূমিকায় লিপিবদ্ধ করিয়াছেন, স্মতরাং সে বিষয়ের পুনরুক্তি নিষ্পত্তি জন্মে। ডেটের ডি. আর. ভাণ্ডারকর প্রমুখ বিখ্যাত মনীষীবর্গ এই সব কার্যের জন্য বিশেষ সাহায্য করিতে ও পরিশ্রম করিতে প্রতিশ্রুত হইয়াছেন। ডেটের বেণীমাধব বড়ুয়া মহাশয়ও আর একখানি জৈনগ্রন্থ সম্পাদনা করিতেছেন। জৈন সম্প্রদায়ের বিশিষ্ট ধনী ও উৎসাহী ব্যক্তি এবং জৈন সাহিত্যের বিশিষ্ট পণ্ডিত লইয়া একটা 'জৈন কমিটি' ও একটা 'জৈন সম্পাদকীয় কমিটি' গঠিত হইয়াছে। আশা করা যায় এই সম্প্রদায়ের অগ্রান্ত ধনী ব্যক্তিরাও শ্রীযুক্ত শাস্তি প্রসাদ জৈন মহাশয়ের আয় এই কার্যে অর্থ সাহায্য করিয়া তাঁহাদের ধর্ম ও কৃষ্ণের এবং ভারতীয় জ্ঞান প্রচারের কার্যে একান্ত সহযোগিতা করিবেন। ভারতের প্রত্যেক পুস্তকাগারও এইসব গ্রন্থ করিয়া ইহাদের প্রচারে সাহায্য করুন ইহা প্রার্থনায়। জৈন-ধর্মানুরাগী শ্রীযুক্ত ছোটেলাল জৈন মহাশয়ও এইসব কার্যের জন্য ধন্যবাদার্থ।

গুরু পুর্ণিমা,
১১ই আবণ, ১৩৪৯ সন
(ইং ২৭শে জুলাই, ১৯৮২)

শ্রীসতীশ চন্দ্র শৌল
সাধারণ সম্পাদক,
ভারতী মহাবিদ্যালয়,
কলিকাতা।

তত্ত্বার্থস্মৃতি

ভূমিকা

ভারতে আরণাতীত কাল হইতে দার্শনিক গবেষণা বা তত্ত্বাহুশীলন চলিয়া আসিতেছে। দর্শনশাস্ত্রসমূহের মধ্যে বিভিন্ন দার্শনিক আচার্য পৃথক পৃথক্ক্রমে (গ্রন্থে) শ্রেণী বিভাগ করিয়াছেন। (ক) ষড়দর্শন বিভাগ এইরূপ—(১) মহার্ষি জৈমিনির “মীমাংসাদর্শন” (২) মহার্ষি গোতমের “গ্রায়দর্শন” (৩) মহার্ষি কণাদের “বৈশেষিক দর্শন” (৪) মহার্ষি কপিলের “সাংখ্যদর্শন” (৫) মহার্ষি ব্যাসের বেদান্ত দর্শন (৬) মহার্ষি পতঙ্গলির “যোগদর্শন”। প্রাচীন দর্শনশাস্ত্রের এইরূপ বিভাগ সম্মতে “হয় শীর্ষপঞ্চরাত্রে” লিখিত আছে—

“ গৌতমস্য কণাদস্য কপিলস্য পতঙ্গলেঃ ।

আসস্য জৈমিনেশ্বাপি দর্শনানি ষড়েব হি* ॥”

এইরূপ দর্শন বিভাগে জৈন বৌদ্ধ প্রাচীন দর্শনকে পরিহার করা হইয়াছে। বীর-নির্বাগ সম্বৎ সম্প্রতি ২৪৬৬ বৎসর প্রচলিত থাকাতে জৈন সমষ্ট বৌদ্ধকালের পূর্ববর্তী অবধারিত হয়।

(খ) “জৈন ষড়দর্শন সমুচ্চয় সন্দর্ভ” প্রণেতা হরিভদ্র স্বরিত মতে ষড়দর্শন বিভাগ অন্তর্ভুক্ত করিয়া লিখিত আছে। যথা—

“ বৌদ্ধঁ নৈয়ায়িকঁ সাংক্ষ্যঁ জৈনঁ বৈশ্বেষিকন্তথা ।

জৈমিনীয়স্ত্র নামানি দর্শনানি অমূল্যহো ॥”

এই মতে “যোগদর্শন” ও “বেদান্তদর্শন” বাদ দিয়া ষড়দর্শন নিরূপণ করা হইয়াছে।

(১) বৌদ্ধ (২) নৈয়ায়িক (৩) সাংক্ষ্য (৪) জৈন (৫) বৈশেষিক (৬) মীমাংসা (জৈমিনীয়) এই ছয়টি দর্শন অবধারিত। অপর পশ্চিমগণ স্বরিত হরিভদ্রের এই গ্রন্থখানিকে “সন্দর্ভন সমুচ্চয়” নামেও অভিহিত করিয়াছেন। এই গ্রন্থের টীকাকার দুইজন। (ক) শ্রীমদ্বুগ্রহ স্বরিত (খ) এবং মণিভদ্র স্বরিত, উভয়ের মধ্যে গুণরত্নস্বরিত ব্যাখ্যাই অতি গভীর বিচার পূর্ণ। (গ) “ষড়দর্শন শিরোমণি” নামক অন্ত একটি ক্ষুদ্র পুস্তকে উল্লেখ যোগ্য বিশেষ কিছু নাই।

* স্মার্ত রঘুনন্দন ভট্টাচার্য তদোয় শৃতিতত্ত্বে লিখিয়াছেন যে ভূগতি বজ্রাল সেন দেশাস্ত্র হইতে বিষণ্ণকরে লিখিত “হয় শীর্ষপঞ্চরাত্র” আনয়ন করিয়াছিলেন। অনেক রূপোজনের মতে ইহা প্রাচীন বৈষ্ণব গ্রন্থ। ইহাতে ধর্ম, ভক্তি, ইতিহাস এবং শিল্প সমবেক বহু বিষয় উল্লিখিত আছে। এটি পুস্তক এখনও মুদ্রিত হয় নাই। সম্পূর্ণ পুস্তক মাজসাহাইর কুমার শীর্ষক শরচচন্দ্র রাম এম, এ, বাহাদুরের নিকট আছে।

“সর্বসদৰ্শনসংগ্রহ” নামক অন্য গ্রন্থে সর্বদৰ্শন সংগ্রহ হইতে অধিক বিষয় বর্ণিত হয় নাই।

“অবৈত ব্রহ্মসিদ্ধি” গ্রন্থ রচয়িতা ব্রহ্মানন্দ সরষ্টার শিষ্য কাশীরক সদানন্দ যতি তাহার এই সন্দর্ভে ছয় খানি আন্তিকদৰ্শন এবং ছয়খানি নান্তিক-দৰ্শন—আন্তিকদৰ্শন মধ্যে (১) “মীমাংসা” (২) “বেদান্ত” (৩) “গ্যায়” (৪) “সাংখ্য” (৫) “বৈশেষিক” (৬) “যোগদৰ্শন”। নান্তিক দৰ্শন মধ্যে “বৌদ্ধ যোগাচার”, “সৌত্রান্তিক,” বৈভাষিক”, “মাধ্যমিক”, “জৈন”, “চার্বাকু”—এই দ্বাদশখানি দৰ্শন পরিগৃহীত হইয়াছে।

শ্রীমৎ সায়ণ মাধবাচার্যের “সর্বদৰ্শনসংগ্রহে” চার্বাক, বৌদ্ধ, আর্হত (জৈন), রামায়ুজ, পূর্ণপ্রজ্ঞ, পাঞ্চপত (শৈব), প্রত্যাতিজ্ঞা (অপর শৈব) রসেখর (আযুর্বেদ ও মন্ত্রশাস্ত্ৰীয়), ঔলুক্য (কাণাদ), অক্ষপাদ (গ্যায়), জৈমিনীয় (পূর্ব মীমাংসা), পাণিনি, সাংখ্য, পাতঞ্জল (যোগ), শাস্কর (বেদান্ত), শৈবদৰ্শন (কাশীরের), এই ষোলখানি দৰ্শনের নাম উল্লিখিত আছে। ষোলখানির আর অধিক দৰ্শনশাস্ত্ৰীয় (মূল) গ্রন্থের সন্ধান পাওয়া যায় না। এইগুলির মধ্যে “প্রত্যাতিজ্ঞাদৰ্শন” শৈবদৰ্শনের অস্তর্গত। কাশীর হইতে এই দৰ্শনের অনেকগুলি গ্রন্থ প্রকাশিত হইয়াছে। “রসেখর দৰ্শন” প্রাচীন আযুর্বেদ শাস্ত্ৰের মধ্যে সন্নিবিষ্ট, তাহারও বহু পুস্তক বোৰ্সাই হইতে মুদ্রিত হইয়াছে। ইহার সঙ্গে যোগশাস্ত্ৰ ও তত্ত্বশাস্ত্ৰের সমৰ্ক দেখা যায়।

এক্ষণে জৈনদৰ্শন ও বৰ্তমান গ্রন্থ সমূহকে কঞ্চকটী বিষয়ের অবতাৱণা কৱা হইতেছে।

জৈনগণ আৰ্যাবৰ্তেৰ আৰ্যজাতিৱৰ অস্তৰ্গত। তাহারা হুই সমাজে বিভক্ত—দিগন্ধৰ ও খেতাবৰ। তাহাদেৰ দৰ্শন অবতীৰ্ণ জিনদেৱেৰ উত্তি পূৰ্বদৰ্শন। ইহার নামান্তৰ জৈনসিদ্ধান্ত, অনেকান্তবাদ, স্থাবাদ, আহৰ্তমত, জৈনদৰ্শন, অহিংসাশাস্ত্ৰ। [“স্বাত্মনীবজিনো যথা”—যোগবাণিষ্ঠ রামায়ণ।]

জৈনদৰ্শনেৰ সন্দৰ্ভনিচয়েৰ মধ্যে উম্যাস্তি আচাৰ্যেৰ (অথবা উম্যাস্তামী) “তত্ত্বার্থ স্তুতি” কিংবা “তত্ত্বার্থাধিগমস্তুতি”ই শুধীসমাজে প্ৰসিদ্ধ আছে। এই স্তুতি এবং তাহার ভাষ্য রচয়িতা শ্রীমৎ উমাস্তামী আচাৰ্য। খেতাবৰ এবং দিগন্ধৰ এই উভয় সমাজেৰ মধ্যে তত্ত্বার্থস্তুতি শ্ৰদ্ধেয় সন্দৰ্ভ। স্তুতোক্তি দার্শনিক তত্ত্বসকলেৰ মধ্যে স্তুতেৰ পাঠৱীতিতে কিছু মতেৰ অনেকজ্য দেখিতে পাওয়া যায়। গৰ্ণমেণ্ট বেঙ্গল সংস্কৃত এসোসিএশনেৰ উপাধি পৱীক্ষায় সত্ত্বাযু তত্ত্বার্থ স্তুতি (জৈন দৰ্শনেৰ) গৃহীত হইয়াছে। এই স্তুতিৰ মধ্যে দশটি অধ্যায় আছে। ‘গুৰুহস্তি-মহাভাষ্য’ নামে প্ৰসিদ্ধ শ্লোকাঙ্কুক গ্রন্থখানি উক্ত তত্ত্বার্থস্তুতেৰ একটি বৃহৎ ভাষ্য। সম্পত্তি এই গ্রন্থ ভাৰতবৰ্ষে পাওয়া যায় না। ইহাতে দশটি অধ্যায় আছে। প্ৰতি অধ্যায়ই দার্শনিক তত্ত্ববিচারে পৱিত্ৰ। তাহার শ্লোকেৰ পৱিত্ৰাণ (৮৪০০০) চতুৰশীতিসহস্ৰ। দিগন্ধৰ সপ্তদায়েৰ মতে এই ভাষ্যগ্ৰন্থ প্ৰণেতা শ্রীমৎ সমস্তভদ্ৰ স্বামী, আৱ খেতাবৰ সম্পদায়েৰ মতে শ্রীমৎ সিদ্ধসেন দিবাকৰাচাৰ্য। সম্পত্তি ষে অভিনব তত্ত্বার্থস্তুতেৰ সন্ধান পাওয়া গিয়াছে সে সমূহকে ঘৃতদূৰ গন্তব্য লিখিতেছি। পূৰ্বেৰ কথিত উম্যাস্তামীৰ তত্ত্বার্থস্তুতি তিৰ প্ৰত্যাচুৰ্জাচাৰ্য-বিহুচিত আৱ একখানি পুনৰাবৃত্ত তত্ত্বার্থস্তুতি প্ৰকাশিত হইয়াছে। কৈন পশ্চিমসমাজ-

মধ্যে তাহাকে প্রভাচজ্ঞাচার্যের রচিত “বৃহৎ তত্ত্বার্থসূত্র” বলা হইয়া থাকে, এই প্রবাদ একেবারে ভিন্নিহীন নয়। কালবিজ্ঞপ্তি বহু গ্রন্থ পুনঃ কালাস্তরে প্রকাশিত হইয়া থাকে। ‘প্রভাচজ্ঞাচার্য’ নামে সুগংহীতনাম অনেক জৈন বিবান ছিলেন। তাহাদের গ্রন্থাবলীও সম্পত্তি পাওয়া যাইতেছে; (ক) প্রভাচজ্ঞাচার্য দার্শনিক শ্রেষ্ঠ, ইহার বিরচিত বৃহদগ্রন্থ—প্রমেয়কমলমার্হণ এবং ত্যায়কুমুচজ্ঞ। সর্বদর্শন সংগ্রহে শ্রীয়ৎ সার্বগমাধৰচার্য উপাধিবাদ খণ্ডে প্রসঙ্গে তাহার নাম বিশেষভাবে উল্লেখ করিয়াছেন। ইহার বিবরণ মাণিকচন্দ্রগুষ্মালায় প্রকাশিত ‘রত্ন করণ শ্রাবকচারের’ ভূমিকার ৫৭—৬৬ পৃষ্ঠায় বর্ণিত আছে এবং ‘প্রমেয়কমলমার্হণ’র (নির্ণয় সাগর প্রেসে মুদ্রিত) অবতরণিকায় বর্হিয়াছে। (খ) ইহার পূর্বেও অপর একজন প্রভাচজ্ঞাচার্য নামে প্রসিদ্ধ গ্রন্থকার ছিলেন, ইহাদের একজন দক্ষিণাপথে পরম্পরান্বিতবাসী বিনয়নদী আচার্যের শিষ্য ছিলেন। চালুক্য ভূপতি কৌর্তিবর্মার অগ্রহারে (ব্রহ্ম, জাইগির) তাহার সাধুতা এবং পাণ্ডিত্যের প্রসিদ্ধি ছিল। এই ইতিহাস ‘সাউথ ইঙ্গল্যান্ড জৈনিজম’ পত্রের দ্বিতীয় ভাগে বর্ণিত আছে।* এই প্রভাচজ্ঞাচার্যের অবস্থান কাল বিক্রমাদিত্য সম্বতের ষষ্ঠ বা সপ্তম শতাব্দীর মধ্যে, যেহেতু উল্লিখিত কৌর্তিবর্মার সময় বিক্রম সম্বতের ৬২৩ বর্ষিয়া ইতিহাস-নিপুণ পণ্ডিতগণ অবধারিত করিয়াছেন, (গ) অগ্র এক প্রভাচজ্ঞাচার্যের নাম দৃষ্ট গোচর হয়। তাহার উল্লেখ জ্যেনেজ্রুব্যাকরণে “রাত্রেঃ কৃতিঃ প্রভাচজ্ঞস্য” এই স্মত্রে আছে, অতএব জৈন পূজ্যপাদাচার্যের সময় বিক্রমসম্বতের ষষ্ঠ শতাব্দীর প্রথম ভাগে অবধারিত হইয়াছে। দ্বিতীয় প্রভাচজ্ঞাচার্যের পরিচয় প্রবণ (শ্রমণ) বেলগোলায় যে প্রথম শিলালিপিতে উৎকীর্ণ হইয়াছে, ইহার বিষয়ে এইরূপ প্রসিদ্ধি আছে যে মৌর্য সম্রাট চন্দ্রগুপ্ত এক সময়ে শ্রুতকেবলী (জৈন সাধু) ভদ্রবাহু অচার্যের শিষ্যত্ব গ্রহণ করিয়াছিলেন। ইহার সময় বিক্রম সম্বতের অনেক পূর্বকালে। ভদ্রবাহু শ্রুতকেবলীর শিষ্য প্রভাচজ্ঞাচার্যের যে এই প্রাচীন তত্ত্বার্থ তাহা নিঃসন্দেহকরণে বলা যাইতে পারে না, কারণ তিনজন প্রভাচজ্ঞাচার্যের মধ্যে এই স্মত্র নিচয় কাহার প্রকৃতি সে বিষয়ের সংশয় থাকিয়া গেল। ইহার পর শুধু সমাজের অচুরীলনে প্রকাশিত হইয়া পড়িবে। এই পর্যন্ত শ্রুতকেবলী-শিষ্য প্রভাচজ্ঞাচার্য দ্বারা বিরচিত কোন গ্রন্থের সকলান পাওয়া যায় নাই।

যাহা হউক উক্ত স্মত্র ও ভাস্যকার দিগন্বর সমাজে উমাস্বামী এবং শ্বেতাষ্঵র সমাজে উমাস্বাতি এই নামে প্রসিদ্ধ দেখিতে পাওয়া যায়। জৈন বহুগ্রন্থে উমাস্বাতি নামই স্পষ্ট অঙ্গিত আছে। এই দর্শনগ্রন্থে আচার্য শ্রুতসাগর বিরচিত “শ্রুতসাগরী” টীকার (†) “উমাস্বামী” এইরূপ নাম একাধিক স্থানে উল্লিখিত আছে। কিন্তু নামাংশে কিছু প্রভেদ থাকিলেও উক্ত উভয় সম্প্রদায়ে স্মত্রকার উমাস্বামী দেব সম্মানার্হ। তদীয় বিরচিত স্মত্রাবলী

* সাউথ ইঙ্গল্যান্ড জৈনিজম পত্র দ্বিতীয় ভাগ ৮৮ পৃষ্ঠায় উল্লিখিত।

† তাহার রচিত “যুগ্মিলক” মহাকাব্যের টীকা অতি প্রশংসন। তদীয় বিবরণ বঙ্গে মুদ্রিত উক্ত মহাকাব্যের ভূমিকার আছে।

দর্শনের মুখ্য গ্রহ এবং এই সমাজে অঙ্কের। এই সূত্রসন্দর্ভে জৈনধর্ম ও দর্শনের সম্পূর্ণ শিক্ষাত্মক সংক্ষেপে সূচিটার সম্বন্ধ হইয়াছে। এইরূপ কোনও তাত্ত্বিক বিষয় নাই যাহা এই সূত্রগ্রন্থে সংগৃহীত হয় নাই। শাস্ত্রশিক্ষাসন্মুদ্রকে আচার্যদেব, তত্ত্বার্থস্ত্রুপ ক্ষুদ্র ঘট মধ্যে সন্নিবিষ্ট করিয়া অতি দক্ষতা ও প্রতিভার পরিচয় দিয়াছেন।

এই ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র তত্ত্বার্থ স্তুতাবলীর অর্থগভীরতা দেখিলে স্বধীসমাজকেও বিশ্বিত হইতে হয়। এই স্তুতাবলী অপর কোন দর্শনের বিষয় ও সূত্রনিচয়ের অনুকরণে রচিত হয় নাই। কেবল প্রমেয় বা পদাৰ্থনীকৃপণ প্রমাণাদীনহেতু মহৰ্ষি গোতমোক্ত প্রত্যক্ষাদি গ্রন্থাণুর বিষয় উল্লিখিত ও অবধারিত হইয়াছে। এই তত্ত্বার্থাধিগমসন্ত্রের প্রথম চারি অধ্যায়ে জীবতত্ত্ব, পঞ্চম অধ্যায়ে অঙ্গীবতত্ত্ব, (৫) (যাহা পুদ্গল নামে খ্যাত), ষষ্ঠি ও সপ্তম অধ্যায়ে আশ্রব-তত্ত্ব, অষ্টম অধ্যায়ে বন্ধুতত্ত্ব, নবম অধ্যায়ে সম্বন্ধ ও নির্জনতত্ত্ব, এবং দশম অধ্যায়ে মৌক্ষতত্ত্ব বর্ণিত হইয়াছে। সকল দর্শনশাস্ত্রেরই চরম লক্ষ্য মৌক্ষ বা পরিনির্বাণ, স্বতরাং এই দর্শনেও সন্দর্ভের শেষভাগে মৌক্ষতত্ত্ব বিচারিত হইয়া মানবের চিরদৃঢ়ঃখনাশের পথ প্রদর্শিত হইয়াছে। এই গ্রন্থের শেষভাগে উক্ত জীবাদি সপ্ত পদাৰ্থের ব্যাখ্যা করিবার অভিলাষ আছে।

আচার্য উমাস্বামী গুগ্রোধিকা নগৰীতে প্রাহৃত হইয়াছিলেন; কিন্তু এই দর্শনশাস্ত্র-গ্রন্থের কুসুমপুর বা পাটিলিপুত্র নগরে বিহুরণকালে করিয়াছিলেন। জ্ঞানপ্রদাত্রী সরস্বতী দেৱীর উপাসনাকালে তিনি পাষাণমূর্তি দেবৌর সঙ্গে আরাধনাতত্ত্ব বিষয়ে কথোপকথন করিয়াছিলেন বলিয়া স্বধীসমাজে প্রসিদ্ধি আছে। ইহার পিতৃদেবের নাম স্বাতি, জননীর নাম উমা ও বাংসী; এই উভয় সংজ্ঞায় বিলিত হইয়া তিনি উমাস্বাতি নামে বিখ্যাত হইয়াছেন। আচার্য বিজয় সিংহ স্বীয় জন্মুদ্বীপসমাম নামক টীকায়ও লিখিয়াছেন—“আচার্যের মাতার নাম উমা এবং জনকের নাম স্বাতি ছিল” ইহাতেই তাহার নাম উমাস্বাতি হইয়াছে + + “অগ্রগ্রস্তকারণশোমা মাতা স্বাতি: পিতা তৎসমকাদ উমাস্বাতিরিতি সংজ্ঞা”। বৈয়াকরণসমাজেও উমাস্বাতি প্রসিদ্ধ ব্যাকরণাচার্য ছিলেন এইরূপ প্রাচার রহিয়াছে। হেমচন্দ্রাচার্যস্মৰি স্বরচিত “শদ্বামুশাসন” নামক ব্যাকরণ গ্রন্থে অব এবং উপ উপসর্গের উৎকৃষ্টতা অর্থ প্রসঙ্গে উমাস্বাতির নাম উল্লেখ পূর্বক উদাহরণ করিয়াছেন।

শ্বেতাস্থর সম্প্রদায়ের মতেও উমাস্বাতি কর্তৃক রচিত গ্রন্থের মধ্যে “প্রশমরতি”, “যশেন্দ্রচরিত্রি”, “শ্রাবকপ্রজ্ঞপ্তি”, “জ্ঞানীপিসমাপ্ত”, পূজাপ্রকৰণ প্রভৃতি সন্দর্ভ পাওয়া যায়। জিনপ্রভবস্মৰি স্বকীয় “তীর্থকল্প” নামক গ্রন্থে এবং হরি উদ্দৃষ্টির প্রশমরতি নামক গ্রন্থের

‡ “বানামুনীৰাং ম তঃগোবিভিন্নাঃ” — অতএব জৈনমতে কাণ্ডধৰ্মীর বৈশেষিক দর্শনের স্থায় সাতটি পদাৰ্থ উক্ত আছে। জীব, অজীব, সম্বন্ধ, নির্জন, আশ্রব, বক্তৃ, মৌক্ষ, এই সাতটি পদাৰ্থের সংক্ষেপে জীব ও অজীব এই দুই পার্থ। এই পদাৰ্থ সকলের বিবৰণ বেদান্তভাগ্য, ভাগ্মী, কল্পতরু, ষট্পৰ্য্যন সমুচ্চৰটাকা, অন্তৈত্রক্ষমিকি, জৈনদর্শনের ভাগ্য, টীকা ও অন্তান্য সন্দর্ভবিত্তে লিখিত আছে।

टीकाते उमास्ति आचार्यके पांचशत ग्रन्थरचयिता बलिया लिखियाछेन। इहा द्वारा अतीति हइतेहे ये, उमास्ति अतुल प्रतिभावृष्टि विवान् छिलेन,—“इहाचार्यः श्रीमान्मास्ति-पुनः पञ्चशत ग्रन्थप्रणेता वाचकम्युखः”। नगर तालुकेर शिलालिपिते (नं ४६) भाष्यकार उमास्ति सम्बन्धे एकटि शोक उत्कीर्ण रहियाछे।

“तत्त्वार्थस्त्रकर्त्तारमूमास्ति-मूलीश्वरम् ।

श्रुतकेबलि-देशीयं बद्देहहं गुणमन्दिरम् ॥”

आमि तत्त्वार्थस्त्रकर्त्तारमूमास्ति असीम गुणालय उमास्ति आचार्यके अभिवादन करितेछ, येहेतु इनि विवरणमाजे बरणीय ओ श्रुतकेबली साधु सदृश छिलेन ।

श्रवण (शुमण) बेलगोलार शिलालिपिते (नं १०५) आचार्य उमास्ति विषये लिखित आছे,—

“श्रीमान्मास्ति-रयं यत्तीशस्त्रार्थस्त्रहं प्रकटाचकार ।

यन्मुजिमार्गाचरणोऽतानां पाठेयधर्म्यं भवति प्रजानाम् ॥”

यतिश्रेष्ठ श्रीमहामास्ति (स्वीय अशेष बैद्यतग्रन्थे) जैनदर्शनेर तत्त्वार्थ स्त्रावलीर व्याख्या (भाष्य) रचना करियाछेन। ताहार ग्रन्थित महार्थ (निर्वाण) तस्मै मुक्तिपथे गमनोगत जनगणेर पाठेय हय। श्रवण बेल गोलार अपर एकथानि शिलालिपितेओ (नं १०८) उमास्ति सम्बन्धे सुल्पष्ट अक्षित आছे,—

“अस्त्रहमास्ति मुनिः पवित्रे, वंशे तदीये सकलार्थबेदी ।

सूत्रीकृतं येन जिन प्रणीतं, शास्त्रार्थज्ञातं मूलिप्रमुखवेन ॥”

सकल तस्मैवेता मूलि उमास्ति (कुन्दकुन्दाचार्येर) प्रशस्तवंशे आभिजात्य सहित जन्मपरिग्रहण करियाछिलेन। से मूलिशार्दूल भगवान् जिनदेवेर पृत उक्तिसमूह स्त्रमालाय ग्रन्थित करियाछिलेन। (एই यते उमास्ति स्त्र ओ भाष्यप्रणेता) ॥ १ ॥

‘स प्राणिसंरक्षण सावधानः भवार योगी किल गृहपक्षान् ।

तदा प्रात्तेये बुधायमाहराचार्यशब्दोत्तर गृहपिच्छम् ॥’ २ ॥

आचार्य उमास्ति प्राणिवध भये सकल समये खूब साबहित थाकितेन। योगी वेश धारण करिया (कोनो कारणवशतः) गृह पक्षीर पूछसकल बेशरपे व्यवहार करियाछिलेन; से अवधि ऋषीगण ताहाके “गृह पिच्छाचार्य” नामे अभिहित करियाछेन।

अथम शोकटि पाठास्त्रित भावे देखिते पाण्डिया याय यथा,—

“तत्त्वार्थस्त्रकर्त्तारं गृहपिच्छेष्पलक्षितम् ।

बद्दे गर्ण्ज्ञ संवात्ममास्तिं मूलीश्वरम् ॥”

एই शोके ‘गृहपिच्छ-उपलक्षित’ एहिटि उमास्ति-तेर अपर नाम। एই यते उमास्ति-तेर ग्रन्थ कुन्दकुन्दाचार्ये (तदीय) शिष्य उमास्ति उपलक्षित विधाय ग्रन्थिलाभ करियाछे। एই विषये जैनाचार्यगणेर मध्ये नानाकृप ग्रन्थाद ग्रन्थित आछे; विशेष विस्तार भर्ने

এই স্থলে উল্লেখে বিরত হইলাম। একজন আচার্যের অবস্থা ও সময় বা কার্য ভেদে অনেক নাম দেখিতে পাওয়া যায়। যেৱেপ কুন্দকুন্দস্বামীৰ পদ্মনন্দী, এলাচার্য, বক্রগ্রীব, গৃধ্রপিছু অভূতি নাম প্রকাশিত আছে। পদ্মনন্দী নামে আচার্য স্থানীয় সপ্তম ও অষ্টম অনেক আচার্য হইয়াছিলেন; তাহাদেৱ মধ্যে “পঞ্চবিংশতিকা” এবং “জন্মুর্বীপপ্রজ্ঞপ্তি” সন্দৰ্ভ প্রণেতা বিখ্যাত। এই প্রসঙ্গে প্রজ্ঞিতিৰ শ্লোক দেখিতে পাওয়া যাব।—

“তত্ত্বাব্ধেভুবিদিতেবত্ত্বব যঃ পদ্মনন্দী প্রথমাভিধানঃ ।

ত্রীকুন্দকুন্দাদিমুনীখৰাখ্যঃ সৎ সংযমাদৃত্তত-চারণক্ষিঃ ॥” ১ ॥

“অভুতুমাস্মাতিমুনীখৰোহস্মাবাচার্য শব্দোত্তর গৃধ্রপৃষ্ঠঃ ।

তদৰ্যয়ে তৎসন্দৃশেহস্তি নামঃ শ্রাবকালিকাশেষ পদাৰ্থবাদী ॥” ২ ॥

পূৰ্বেৰ লিখিত প্ৰথম ও দ্বিতীয় শ্লোকেৱ মধ্যে কিছু পাঠেৱ তাৱতম্য দৃষ্ট হয়। এই গ্ৰন্থকাৰ প্ৰথমে কুন্দকুন্দাদিনামে পৱিত্ৰিত হইয়া পৱিত্ৰিত বয়সে উমাস্তাতি আচাৰ্য-গৃধ্রপিছু দি নাম ধাৰণ কৱিয়াছিলেন। ‘প্ৰাকৃত বৈদগাহা’ (প্ৰাকৃত বৈদ্যুগাধা) নামে চিকিৎসা শাস্ত্ৰীয় একখনি প্ৰাকৃত গ্ৰন্থ কুন্দকুন্দচাৰ্যেৱ বিৱিচিত দেখিতে পাওয়া যায়। ইহাতে চিকিৎসা বিষয়ে চাৰিহাজাৰ গাথা আছে। ভাষ্যকাৰ উমাস্তাতিৰ পৱবতী অপৱ এক উমাস্তাতি ছিলেন তাহাৰ বিৱিচিত গ্ৰন্থ—“পঞ্চ নমস্কাৰ স্তুবন” এবং “শ্রাবকচাৰ” (সন্দৰ্ভ) ইহা প্ৰসিদ্ধ আছে। অপৱ কাহাৰও মতে কুন্দকুন্দস্বামী-বিৱিচিত চতুৰ্শীতি সংখ্যাক প্ৰাকৃত (পাছুড়) সন্দৰ্ভ প্ৰখ্যাত রহিয়াছে। এই সকল গ্ৰন্থ হইতে দেখা যায় প্ৰাকৃত নাটক সময়সাৱ, পঞ্চাঙ্গিকায়, প্ৰবচনসাৱ, বৱণসাৱ, ঘটপাছুড় প্ৰভৃতি প্ৰাকৃত ভাষাব বহুগ্ৰন্থ প্ৰচাৱিত রহিয়াছে, কিন্তু উমাস্তাতি আচাৰ্য-বিৱিচিত একমাত্ৰ সংস্কৃত তত্ত্বার্থসূত্ৰভাৱ্য ভিন্ন অপৱ কোন সংস্কৃত সন্দৰ্ভ পাওয়া যাইতেছে না। সপ্তমি তত্ত্বার্থসূত্ৰেৰ ভাষ্যকাৰ, টাকাকাৰগণেৱ কথা বলিয়া তাহাৰ পৱ দৰ্শনোক্ত পদাৰ্থ বিষয়ে কিছু বলিবাৰ ইচ্ছা আছে। এই তত্ত্বার্থাধিগমসূত্ৰেৰ ভাষ্য ও টাকা-বৃত্তিকাৰ অনেক। এখন তত্ত্বার্থসূত্ৰেৰ যে সকল ব্যাখ্যা পাওয়া যায় তৎসন্দুহেৱ সংক্ষেপে বিবৱণ প্ৰদান কৱিতেছি—(১) উক্ত সূত্ৰত্যায় শ্ৰীঃ সমস্ত ভদ্ৰস্বামী-বিৱিচিত, ইহার শ্লোক সংখ্যা চতুৰ্শীতিসহস্র (৮৩০০)। এই ভাষ্য সপ্তমি ভাৱতবৰ্ষে দুপ্পাপ্য, শতবৎসৱ পূৰ্বে ইহা ভাৱতবৰ্ষে বিশ্বমান ছিল। এই ভাষ্যেৰ প্ৰারম্ভিক মঙ্গলাচৱণ একশত পনেৱ (১১৫) শ্লোকে পূৰ্ণ হইয়াছে। এই মঙ্গলাচৱণকে “দেবাগমস্তোত্ৰ” বা “আপ্তমীমাংসা” নামে অভিহিত কৱা হইয়াছে। আপ্তমীমাংসাৰ উপৱে ভট্ট অকলক্ষ দেৱ “অষ্টশতী” এবং বিদ্যানন্দস্বামী “অষ্টশতী” পুস্তক প্ৰণয়ন কৱিয়াছেন। এই দুইখনি সন্দৰ্ভ দাৰ্শনিক সমাজে বিশেষ সমাদৃত।

“আৱাধনাকথাকোষ” নামক সন্দৰ্ভে সমস্ত ভদ্ৰস্বামীৰ চৱিতকথা স্পষ্টকৰণে বৰ্ণিত আছে। তাহাৰ সময় বিৰুদ্ধ সম্বতেৱ ১২৫ শকাৰ্ব বলিয়া প্ৰাচীন আচাৰ্যেৱা সিদ্ধান্ত কৱিয়াছেন; তাহাৰ জীবনী সমৰ্থকে “আপ্তমীমাংসা” পুস্তকেৱ ভূমিকায় স্পষ্টভাৱে আলোচিত হইয়াছে।

উদ্বপ্পুর ও অঘপুরের জৈনপুস্তকালয়ে “গন্ধহস্তি মহাভাষ্যে”র অস্তিত্ব সম্বন্ধে শুনিতে পাওয়া যায়। ভট্টাকলঙ্কদেবের “অষ্টশতী” এবং শ্রীমদ্বিদ্যানন্দী স্বামীর “অষ্টসহস্রী” এই দুই পুস্তক দার্শনিক তত্ত্ববিচারে পরিপূর্ণ। বিদ্যানন্দী স্বামী সম্বৎ ৬৮১তে বর্তমান ছিলেন। বিক্রম শতাব্দীর ছয়শত সম্বৎসরে (৬০০) অকলঙ্কদেব বিদ্যমান ছিলেন। খেত নামক নিগরে তাহার জন্ম হয় ; স্বীয় অশেষ পাণিত্য প্রভাবে ভূপতি শ্রীমৎ হিমশীতলের সভায় তিনি প্রধান পাণিত ছিলেন।

(২) স্থানের টাকা “সর্বার্থসিদ্ধি”, এই টাকা মুদ্রিত হইয়াছে। ইহার রচয়িতা পৃজ্যপাদ স্বামী। দেবনন্দী, জিনেন্দ্রবুদ্ধি, নন্দিসজ্জ্বার্য প্রভৃতি ইহার নামান্তর ছিল। অসিদ্ধ কলাপ ব্যাকরণের টাকাকারণণ উপাদেয় বুদ্ধিতে বহুশ্লোক “যদাহ জিনেন্দ্র-বুদ্ধিঃ” বলিয়া উন্নত করিয়াছেন। জিনেন্দ্রবুদ্ধির স্থানভাবে অপর একথানি ব্যাকরণের সম্ভর্ত মুদ্রিত হইয়াছে। সর্বার্থসিদ্ধি টাকার শ্লোকসংখ্যা ৫৫০০। (৩) তত্ত্বার্থরাজবাস্তিক (রাজবাস্তিকালঙ্কার) শ্রীভট্টাকলঙ্কদেব-বিরচিত ; ইহার শ্লোকসংখ্যা ১৬০০০। (৪) প্লেক বাস্তিকালঙ্কার—স্বামী বিশ্বানন্দী প্রণীত, তাহার প্লেক পরিমাণ ১৮০০। এই গ্রন্থখানি দৃষ্টিখণ্ডে পরিস্কৃতভাবে মুদ্রিত হইয়াছে। (৫) তত্ত্বার্থস্থানের “শ্রতসাগরী” টাকা, শ্রীমৎ শ্রতসাগর স্থান বিরচিত, তদীয় প্লেক পরিমাণ ৮০০০। এই শ্রত সাগর স্থান, সোমদেব স্থান বিরচিত “যশস্তিলক” মহাকাব্যের টাকা প্রণয়ন করিয়াছেন। এই মহাকাব্য বোঝে মুদ্রিত হইয়াছে। ইহার “যশস্তিলকচক্রিকা” বিশেষ কবিত্ব ও পাণিত্যপূর্ণ। বিরচনের সময় সম্বৎ ১৫৫০। (৬) তত্ত্বার্থাধিগমস্থানের “স্মৃথবোধিনী” টাকা (ইহা নব্য শ্রতসাগর পণ্ডিত কর্তৃক বিরচিত ?) ইহার শ্লোকসংখ্যা প্রায় (৭০০০) সাত হাজার। মতান্তরে ভাস্তুরনন্দ স্থান ইহার অণেতা, গ্রন্থের আরম্ভ শ্লোকস্থান বোধহয় যে অনন্তমাথ শর্মাই (বঙ্গীয়) স্মৃথবোধিনীর কর্তৃ। এই টাকা স্মৃথবোধা ও স্মৃথবোধিনী টাকা। এই দুই নামে উল্লেখিত আছে। (৭) তত্ত্বার্থ টাকা বিশুধ সেনাচার্য-বিরচিত, ইহার শ্লোক পরিমাণ ৩২৫০। ইহার বিশেষ ইতিবৃত্ত পাওয়া যায় নাই। (৮) তত্ত্বার্থ প্রকাশিকা টাকা, শ্রীমদ্যোগীক্ষেত্র দেব কর্তৃক রচিত। এই টাকার বিবরণ এখনও পাওয়া যায় নাই। (৯) তত্ত্বার্থবৃত্তি—শ্রীযোগদেবগৃহচার্য প্রণীত, ইহার কেন্দ্রন প্রকাশ ইতিবৃত্ত পাওয়া যায় নাই। (১০) তত্ত্বার্থ টাকা—শ্রীলক্ষ্মীদেবগৃহচার্য কৃত, এখনও ইহার কেন্দ্র বিবরণ প্রাপ্ত হই নাই। (১১) তাৎপর্যতত্ত্বার্থ টাকা, অভয়নন্দি-স্থান-বিরচিত। ইহার পূর্বে অভয়নন্দি স্থান নামে আরও দুইজন আচার্য জন্মলাভ করিয়াছিলেন। স্বতরাং ইনি তৃতীয় অভয়নন্দি। (১২) তত্ত্বার্থস্থান-ব্যাখ্যান, ইহা কর্ণটিদেশীয় ভাষায় রচিত। গ্রন্থকর্তা শ্রীলক্ষ্মী সেন ভট্টারক। আচার্য অভয়নন্দি সম্বৎ ১১৫ শকে বিদ্যমান ছিলেন; ইহার প্রণীত জৈনেন্দ্র ব্যাকরণের “বৃহদ্বৃত্তি” সুপ্রসিদ্ধ ও মুদ্রিত।

এখন খেতাবের সম্প্রদায়ের অভিযত ভাষ্যকার ও টাকাকারাদির নাম উল্লিখিত হইতেছে।

(ক) গন্ধহস্তি মহাভাষ্যকার,—সিদ্ধসেন দিবাকর; ইহার জন্ম হয় দক্ষিণাপথের অতিথানপুর নামক নগরে। মহাবীর সম্বতের ৫০০ শতবর্ষে তাহার সমাধি লাভ হয়। ইহার গৌণিত “বাত্রিংশতশতিকা”, “একবিংশতি গুণহ্রানপ্রকরণ” “শাশ্঵তজ্ঞিন স্তুতি”, “কল্যাণমন্দির স্তোত্র” অভৃতি গ্রহ বিশেষ খ্যাতি লাভ করিয়াছে। এই বিষয়ে মহাপুরাণের লেখাঘুসারে “কবয়ঃ সিদ্ধসেনাদিঃ” বুঝিতে পারা যায় যে এই নামে অপর একজন কবি ছিলেন।

(খ) স্তুতের সিদ্ধসেন গণি-বিরচিত টীকা, ইহার প্লোক সংখ্যা ১৮২৮২। এই বিষয়ে উক্তি এইরূপ,—

“অষ্টাদশ সহস্রাণি দ্বেশতে চ তথ্যাপরে ।

অশীতিরধিকাদ্বাত্যাং টীকায়ঃ প্লোকসংগ্রহঃ ॥”

এই বিষয়ে অপর কোন পশ্চিম বলেন যে, ‘হরিভদ্রস্তু’ এই টীকা লিখিতে আরম্ভ করেন। তাহার শরীর পরিহারের পর তদীয় শ্রেষ্ঠ শিষ্য যশোভদ্র স্তুতি অবশিষ্ট টীকা রচনা করিয়া গ্রহ সমাপ্ত করিয়া যান।

হরিভদ্র স্তুতি-বিচিত্ “ষট্দর্শন সমুচ্চয়” নামক (জৈনমতে) ছয়খানি দর্শনের সার-সংগ্রহকল্প পুস্তক সুধী সমাজে অতিশয় উপাদেয়। ইহার টীকা স্তুতি-বর-গুণরত্ন-গুণিত। ইহা বহু তত্ত্ব ও গবেষণাপূর্ণ। অপর একখানি টীকা মণিভদ্রদেব স্তুতি-বিচিত্। ইহাও মুদ্রিত হইয়াছে।

(গ) তত্ত্বার্থ টীকা, এই টীকা-প্রণেতা উক্ত হরিভদ্রস্তুবর্য। ইহার প্লোকপরিমাণ ১১০০।

(ঘ) তত্ত্বার্থাধিগম স্তুতের ভাষ্যকার উত্থাপাতিবাচক। এই ভাষ্যকার বাচকদিগন্তের সম্প্রদায়ের পট্টাবলী (আচীন আচার্যগণের পুরাবৃত্ত লেখা) অঙ্গসারে বিক্রমার্ক-সম্বতের ১০১ কার্তিক মাসের শুক্লপক্ষের অষ্টাদশী তিথিতে নন্দিসজ্জের আচার্যপদে একচত্বারিংশদ (৪১) বৎসরে ধর্মের উপদেষ্টারূপে সমাচীন ছিলেন। তগবান্মহাবীর তীর্থঙ্করের মহানির্বাণ সময়, বিক্রমাদিত্য শকাব্দের ৬০৫ বৎসর পূর্বে। ইহা উভয় জৈন সম্প্রদায়ের অভিপ্রায় অহিষ্যায়ী অবধারিত। বিক্রমার্ক সম্বৎ ও শালিবাহন ভূপাল শকাব্দ বিষয়ে জৈনাচার্যগণের মধ্যে মতভেদ এখনও বর্তমান আছে। জৈনাচার্যগণের কালনিরূপণ প্রসঙ্গে তাহারা প্রায় বিক্রমার্ক সম্বতের অঙ্গসরণ করিয়াছেন। চতুবিংশতি তীর্থঙ্করের (২৪ ধর্মে অবতাৰ) বিষয় পরে বলিতে ইচ্ছা রহিল। বিক্রমার্ক সম্বতের পূর্বে যাহারা ধর্মাচার্যপদে উপবিষ্ট ছিলেন তাহাদের নাম এই স্তুলে সংক্ষেপে উল্লেখ করা উচিত মনে করি—(১) কেবলী সাধু—গোতম স্বামী (২) সুধর্মাস্বামী (৩) অসুস্বামী (৪)। (৫) শ্রতকেবলী—বিষ্ণুকুমার (৬) নন্দিমিত্র (৭) অপরাজিত (৮) গোবর্দ্ধন (৯) ভদ্রবাহ (১০)।

(১) একাদশ অঙ্গ এবং দশপূর্বপাটী (আচার্যগণের বিভাগ অঙ্গসারে উপাধি)—
 (ক) বিশাখাচার্য (খ) নক্ষত্রাচার্য (গ) নাগসেনাচার্য (ঘ) জয় সেনাচার্য (ঙ) সিদ্ধার্থাচার্য (চ) ধৃতি সেনাচার্য (ছ) বিজয়াচার্য (জ) বুদ্ধিলিঙ্গাচার্য (ঝ) দেবাচার্য (ঝ) ধর্মসেনাচার্য।

একাদশ (১) অঙ্গের পাটা—দ্বিতীয় নঙ্গত্রাচার্য (ক) জয়পালাচার্য (খ) পাণ্ডবাচার্য (গ) কংসাচার্য (ঘ)।

দশাঙ্গ—স্মৃতদ্বাচার্য। নবাঙ্গ—যশোভদ্বাচার্য, বিক্রমাদের পরে যাহারা আচার্য অঙ্গ হানীয় তাহাদের নামও উল্লিখিত হইতেছে—(ক) আট অঙ্গ পাটা, দ্বিতীয় ভদ্রবাহু আচার্য, ইনি বিক্রমার্ক শকাদের চৈত্র শুক্ল পক্ষের চতুর্দশী তিথিতে আচার্যের আসনে অধিরূপ হইয়াছিলেন। সপ্তাঙ্গপাটা—লোহাচার্য, ইহার সময়ে কাঠ সজ্জ স্থাপিত হইয়াছিল। একাঙ্গপাটা, অর্হদবলি (ক) মাঘনন্দি (খ) ধরসেন (গ) পুষ্পদন্ত (ঘ) ভূতবলি (ঙ)। এই আচার্যভূতবলির পরে অঙ্গজানের (রীতি) বিচ্ছেদ হইয়াছিল। তাহার পর বিক্রম শকের ২৬ বৎসরে ফাস্তন মাসের শুক্ল চতুর্দশীতে গুপ্তগুপ্তাচার্য; উক্ত শকের ৩৬ বৎসরে আশ্বিন মাসের শুক্ল পক্ষে মাঘনন্দি, এবং ৪০ বিক্রম শকের ফাস্তন মাসের ত্রয়োদশী তিথিতে দিন চন্দ্রাচার্য; বিক্রমার্কশকের ৩৯ বৎসরে পৌষমাসের কুম্ভাষ্টমীতে বহু সংস্কত জৈনগ্রন্থ প্রণেতা আচার্য কুমারুসারে শ্রীমৎ কুলাচার্য, আচার্য পদে আরোহণ করেন। তাহারই শিষ্য ভাষ্যকার স্বর্খ্যাত শ্রীমৎ উমাস্বামী, বিক্রম সন্ধিতের ১০১ অব্দেতে আচার্যপদে বৃত্ত হইয়াছিলেন ইহা পূর্বেও উক্ত হইয়াছে। সম্পত্তি তত্ত্বার্থাধিগমস্থত্রের যে সকল পশ্চিতগণ হিন্দী ভাষ্য ব্যাখ্যা রচনা করিয়াছেন তাহাদেরও নামাদি সংক্ষেপে উল্লেখ করিতেছি—

- (ক) সর্বার্থসিদ্ধি টীকার ভাষ্যালুবাদক পশ্চিত জয়চন্দ্রজী, ইহার শ্লোক সংখ্যা— ১০০০০
- (খ) অর্থপ্রকাশিকা, পশ্চিত সদামুখদাসজী বিরচিত „ „ ১০৮৩২
- (ঘ) রাজবার্তিকভাষা, „ ফতেহলালজী প্রণীত ইহার শ্লোক অঙ্গাত।
- (ঘ) স্মৃতদ্বাধ্যায় „ টেকচন্দ্রজী বিরচিত (শ্রীত সাগরী টীকার অমুসার) শ্লোক সংখ্যা অঙ্গাত।

- (ঙ) „ বচনিকা „ জয়বন্ধু বচিত। ইহার শ্লোক সংখ্যা ৪২৭০।
- (চ) „ „ „ শিবচন্দ্রজী। ইহার শ্লোক সংখ্যা ৪০০০০।
- (ছ) „ „ „ সদামুখজী [২] শ্লোক সংখ্যা ১৯০০
- (অ) „ „ „ ফতেহলালজী [২য়] „ অঙ্গাত
- (ঝ) „ „ „ দেবীদাস জী „ „
- (ঝঃ) „ „ „ মকন্দজী „ „
- (ট) „ „ „ প্রতাচন্দ্রজী „ „
- (ঠ) „ „ „ বস্ত্রাবৰ রতনলাল জী „ „
- (ড) „ „ „ “ছন্দোবন্ধ”, হীরালাললী „ „
- (ঢ) „ „ „ ছোটেলালজী „ „
- (ণ) „ „ „ বিধিচন্দ্র জী [বৃথ জন] „ „

তত্ত্বার্থাধিগম স্তুতি বা জৈন দর্শনের বর্তমান সময়ে এই পনের খালি ভাষা টীকা অকাশিত হইয়াছে।

সম্পত্তি প্রাপ্তি স্থত্র শুলির সংক্ষেপে সংস্কৃত টীকা ও বাঙ্গালা ব্যাখ্যা রচনা পূর্বেক প্রকাশিত করা সমুচ্চিত মনে হয়। স্থত্রের পূর্ণসংখ্যা ১০৫টি। এই স্থত্রশুলির সঙ্গে পূর্ব প্রকাশিত সভাষ্য উমাৰ্থাতি আচার্যের স্থত্র সমূহের বহুত্তলে পাঠভেদে ও স্থত্র সংখ্যার তারতম্য দৃষ্ট হয়। ইহা অনুবাদ বা ব্যাখ্যার সময় প্রদর্শিত হইবে। এইরূপ পাঠভেদের হেতু সম্প্রদায় (দিগ্নীবুর এবং শ্বেতাশ্বর) বিভাগ এবং ভিন্ন গ্রন্থকারের মতভেদ দেখিতে পাওয়া যায়। সভাষ্য-জৈন-দর্শনের একাধিক টীকা, বাস্তিক, ভাষ্য পড়িবার স্থযোগ পাইয়াছি। এখানে “অনেকান্ত” পত্রে প্রাপ্ত স্থত্রশুলি (প্রভাচল্জ্ঞাচার্যের) প্রাচীন হইলেও ইহার পূর্বে কখনও প্রকাশিত হয় নাই।

ইহা আনন্দের বিষয় যে এই গ্রন্থখানি মূল এবং মদীয় সংস্কৃত টীকা ও বাংলা ব্যাখ্যাদি সম্মেত ভাবতী মহাবিদ্যালয়ের জৈন গ্রন্থমালার ১ম পৃষ্ঠকরূপে প্রকাশিত হইতেছে। শুনিলাম দালভিয়া নগরের শ্রীবৃক্ষ শাস্তিপ্রসাদ জৈন মহোদয় ইহার অন্য অর্থসাহায্য করিবেন। জৈন সম্প্রদায়ের অগ্রগতি ধনী ব্যক্তি ও যদি তাহার গ্রাম অর্থসাহায্য করেন তাহা হইলে বহু অমূল্য জৈনগ্রন্থ অচিরে প্রকাশিত হইবার সম্ভাবনা হয়। আমি এবিষয়ে তাহাদের দৃষ্টি আকর্ষণ করিতেছি। ইতি

আধাৰ্ত্তি পূর্ণিমা, ১৯৯৯ সংবৎ
কলিকাতা।

}

শ্রীজ্ঞানেন্দ্ৰ শাস্ত্ৰী

† ‘অনেকান্ত’ পত্রে প্রাপ্ত স্থত্র (বর্ষ ৩, কিৱণ ৬-৭, এপ্ৰিল ও মে)।

तत्त्वार्थसूत्रम् ।

प्राग्भाषणम्

स्वस्ति । अयि भो भारतीयप्रक्विद्यारसिकाः ! अतिरोहितमेतद् विपश्चिद-
पश्चिमानां यन महानुभावेन जैनमतभास्करेण श्रीमता उमास्वातिना आर्हतागम-
समुद्रमामध्य तत्त्वार्थाधिगमसूत्रं स्वोपक्वभाष्यसनाथीकृतम् इदं प्राथम्येन संस्कृत-
भाषया विरचय्य जैनदर्शनबृभुत्सूनां महानुपकारप्राग्भार आरचितः खण्डीय-
प्रथमशतके । इतस्तो विप्रकीर्णानां तत्त्वानामेकत्र समाहारेण आगमोदधिः क्रीडा-
पुष्करिणी व्याधायि । दिग्म्बरीयाणां श्वेताम्बरीयाणां चाविशेषेण तस्मिन् बहुमान-
बृद्धिः । अनन्तरं च कालेन क्रमोपचीयमानं विनेयानां मतिमानदं प्र श्रमभीरुतां
चोपलभ्य उमास्वातिसूत्रं दुर्बोधितामांपद्यमानमालक्ष्य श्रीमता प्रभाचन्द्रेण सूखिवरेण
तत् संचिक्षिष्ये । इदन्तु न प्राक् प्रकाशितं केनापि । अधुना भारतीजैनपरिषदो
मत्रिणा श्रीमता सर्ताशचन्द्रशीलेन पण्डितप्रकाण्डेन जैनदर्शननिष्ठातेन श्रीमता
ईश्वरचन्द्रशास्त्रिणा विरचितया व्याख्यया भूषितं कुस्ता बुग्रतपादकमिदं पुस्तक
मिदं प्रथमतया प्रकाशयते । व्याख्या चेयमथगाम्भीर्येण पदसौष्ठवेन च प्राचीनानां
लेखशैलीं विद्म्बयन्ती सुवोधतया च छात्राणामतितमामुपकुर्वती आर्हतमत-
परिशीलनकामानां प्राथमकल्पिकानामुपजीव्यभूता भवेदिति नातिशयोक्ति-
रस्माकम् । अधुनातनविद्यार्थिनां शास्त्रानुशीलनं गौणमेव समजनि । अल्पीयसा
प्रथलेन यथा शास्त्रार्थाधिगतिर्जयेत तथैव प्रवर्तन्ते चाधुनिकाः । अतो ग्रन्थ-
गौरवं परिहृतं टीकाकर्त्रा । तत्त्वार्थसूत्रप्रमेयाणां प्रायः सर्वेषामेवात्र प्रतिपादनं कृतं
मूलकारेण । टीकाकारेणापि ग्रन्थकारस्वरसमनुरूपानेन ग्रन्थलाघवकामन उमा-
स्वातिभाष्यविवरणादिभ्यो वचनानि समाकृष्य व्याख्यायां भूयसा नोपन्यस्तानि
स्वपाण्डित्यप्रख्यापनार्थम् । मितं च सारं च वचो हि वाग्मितेति कविवचः
सार्थकीकुर्वते पण्डिताग्रेसराय श्रीमते ईश्वरचन्द्र शास्त्रिणे साधुवादं प्रयच्छता वाक्-
प्रपञ्चनान्मयोपरम्यते । तेन च न केवलं प्रामाणिकार्हतवचनं स्वोक्तुग्रोद्वलकतया
स्वव्याख्यायामुपन्यस्तं परन्तु वैदिकमतान् रोधिनामपि मतं तत्र तत्र उपादाय
सपारिषदमिदं व्याख्यानं कृतम् । तावता च सर्वप्रवादुकानां सर्वथा एक-
वाक्यता प्रतिपिपादयिषितेति न चिन्तनीयम् । अतस्त्रसिद्धान्तविरोधः कृत
इति सर्वथा सर्वत्र नाभिनिवेष्टव्यम् । अस्य ग्रन्थसत्र पठनपाठनप्रणालिकया
प्रचयगमनं भूयसा कामयामहे वयमिति

श्रीसातकद्वि मुखोपाध्यायशर्मणः ।

সূচী

	পৃষ্ঠা
এথরোহধ্যায়ঃ	১
বিতীরোহধ্যায়ঃ	১৩
তৃতীয়োহধ্যায়ঃ	২০
চতুর্থোহধ্যায়ঃ	৩৩
পঞ্চমোহধ্যায়ঃ	৩৭
ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ	৪৬
সপ্তমোহধ্যায়ঃ	৫৫
অষ্টমোহধ্যায়ঃ	৬৩
নবমোহধ্যায়ঃ	৬৮
দশমোহধ্যায়ঃ	৭২

সমাপ্ত

तत्त्वार्थसूत्रम्

(अभाज्ज्ञाचार्ये शुद्धगन्डीव्रष्टे)

एं ओं नमः सिद्धम् । अथ दश सूत्रं लिख्यते ।

टीकारम्भः ।

शान्तिप्रदं शान्तिसिन्धुं भवरोगमहैषधम् ।

सर्वेदुःखप्रहर्त्तारं भुवनेशं जिनं भजे ॥ १ ॥

श्रीयुतेश्वरचन्द्रेण विप्रेण सुधियां मुदे ।

श्रीमत्तत्त्वार्थसूत्रेषु क्रियते बालबोधिनी ॥ २ ॥

अत्रैमिति मन्त्रशास्त्रोक्तं सारस्वतं वीजम् सर्वेषाम् । ओं इति सुप्रसिद्धः प्रणवमन्त्रः । ग्रन्थादौ अनयोः संकीर्तनात् एतद् ग्रन्थस्य निष्प्रत्यह-समाप्तिः । तत्त्वशापकस्त्रं कल्याणं गुरुपरम्परागतं शिष्टाचरणश्च सूचितम्भवति । अस्मिन्नथशब्दोऽपि ग्रन्हारम्भं परिसूचकः । दशसूत्रमित्यत्र अथादशोसूत्रमिति साधुपाठः ।

लेखक प्रमादादेतादशो विकलः पाठः । सिद्धमिति सकललोकाराध्यत्वेन प्रविदितं आहंतं सुप्रसिद्धम् । अत्र चतुर्थ्यर्थं प्रथमा सूत्रसात् । मन्त्रपूर्वक सिद्धाय नम इत्यर्थः । यद्वा देवस्त्वयनन्तरं शिष्यजिज्ञासानन्तरं वाथशब्दस्यानन्तर्यार्थः । लिख्यते लोकानां निर्वाणार्थं विरच्यते ॥

ऋं ऊं एই मन्त्रद्वय उच्चारण पूर्वक लिप्तदेवके नमस्कार करिया अनन्तर दशसूत्र (अर्थात् आदर्श शब्द) लिखित हैतेछे ।

(संक्षेपे शास्त्रेर तात्त्विक विषय याहाते सूचित हय ताहार नाम शब्द) । दश शब्द लिपिकरेव श्रमादवशतः उल्लिखित हैतेछे । ताहार शामे ‘आदर्श’ एहिकप पाठं शुद्ध, आदर्श शूल वा अथवा । पूर्वोक्त मन्त्रद्वय तत्त्व ओ अपर शास्त्र असिद्ध, शूतरां एहि मन्त्रद्वयेर व्याख्यार अधोजन हय ना, कोन कोन ऐजनाचार्येर शते लिपिकर श्रमादवशतः अथवा अ-ऐजनेर अहुलिपिकाले उक्त मन्त्रद्वय लिखित हैते पारे । पण्डित रत्न लाल ऐजनजी येक्कप पुरातन पूँथि पाहियाछेन गोई रूपही लिखियाछेन ।

ऐटि श्रहेर अथवा अध्याये मन्त्राचरण ।

सद दृष्टिबानवृत्तात्मा मोक्षमार्गः सनातनः ।

आविरासीद् यतोवन्दे तमहं वीरमच्युतम् ॥ १ ॥

टीका । सदिति । सददृष्टिः सम्यग्दर्शनम्, एवं ज्ञानपदेन सूत्रोक्तं सम्यग् ज्ञानम् । वृत्तपदेन सम्यक् चारित्रम् । अत्र सतशब्देन सम्यग् बोधकेन प्रत्येकं सम्बद्ध्यते । तदव्यवहितपर सूत्रे स्फुटी भविष्यति । एतत्रितयं आत्मा स्वरूपं यस्य सः । तस्मादत्र भुवने सनातनः शाश्वतः । मोक्षमार्गः कैवल्यं पन्था येनाविष्कृतः तमच्युतं अविनश्वरं वीरं जिनदेवम् । वन्दे नमस्करोमीति । यस्मात् सम्यज्ज्ञानादिकं प्रादुरभूत् तं देवं प्रणमामीतिभावः । वीरमिति । विशेषेण ईरयति लोकमानसे शान्त्युद्रेकं सम्यज्ज्ञानश्च जनयति इति वीरः । जयति रागादीन् सर्वान् यः स जिनः । “जिनोहति बुद्धे च पुंसिस्याज्जित्परेत्रिषु” इति कोपः । जिनदेवोपदेशज्ञापकं दशैनं जैनदर्शनम् । दृश्यते ज्ञायते येन तद्दर्शनं मिति दृशे ज्ञानार्थतेर्ति ॥ क ॥

सब्याख्यात्मुदाद । एই दर्शन शास्त्रेर प्रतिपाद्य विषय मोक्षमार्ग । याहार उपदेश द्वारा गनातन मोक्षपथेर दर्शन समाजे आविभृत हैइयाछे तिनिह अवर विश्वप्रद्, सकल सद्गुणाधार अविनश्वर सेहि जिन देवके ग्रहेर आरण्णे नमस्कार । एक समये अवतीर्ण हैइया वीर अत् सम्यक् ज्ञान अत्तिर उपदेश द्वारा मानवेर कल्याण ओ निर्वाणेर निर्मित याहा आचार करियाछिलेन से सकल तत्र पुनः आचार करिबार श्रयोजन हय, येहेतु आचारित तत्र सकल कालेर प्रताबे समाज यथेय लोकेर अनादरोउ लुप्त हैइया याओ । एই ग्रहेर अतिपाद्य विषय आचौन जिन देवेर उपदिष्ट, तदमूसारेर प्रताचक्षुचार्य ओ वर्णन करियाछेन ॥ क ॥

सूत्रारम्भः

सम्यग्दर्शनावगमवृत्तानि मोक्षहेतुः ॥ १ ॥ *

टीका । सम्यगिति । सम्यग्दर्शनं, सम्यज्ज्ञानं, सम्यक् चारित्रम् । सम्मिलितमेतत्रितयं मोक्षसाधनमित्यर्थः । अत्रावगमवृत्तपदाभ्यां ज्ञानचारित्रयोर्ग्रहणं भवति ।

* सभाव्यतत्वार्थाधिगम सूत्रपाठावभेव दृश्यते । “सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥” इति अः १, सूत्र १ । अनयोः सूत्रयोरेकार्थता ।

नन्वत्र प्रत्येकं मोक्षहेतुः । मोक्षो जीवस्य नित्यं कर्मबन्धरहितस्य
अलोकाकाशगमनम् । चरमनिरूपितिर्वा । त्रिषु मध्ये एकस्याभावे अन्यद्वयं नैवमोक्ष-
साधनं भवति । त्रिषुमध्ये पूच्छस्यलाभेऽवश्यमपरलाभः । उत्तरलघ्वौ नियत-
मूर्धलाभः । सपञ्चतीति सम्यक् । अयं शब्दः निपातोवा । सङ्गतं प्रशस्तं वा
दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । अनयोर्ज्ञनचरित्रयोरपि प्रशस्तव्यमीहग्बोध्यम् । अन्यद्यु-
वक्ष्यते ॥ १ ॥

सव्याख्याहृवाद । सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान, सम्यक् चारित्र एই तीनটি सम्बलितताबेब
मोक्षের कीरण रूपे कीर्तित आছे । उमास्वाति आचार्येर सत्ताय सूत्रं पाठं अत्र एकार,
यथा,—“सम्यक्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः” । ‘ज्ञान’पदेर इहाने ‘अवगम’ पद एवं
‘चारित्र’ एই पाठेर सूत्रे ‘बृत’ एই पदाटि सूत्रे परिदृष्ट होतेहे । किन्तु उत्तर सूत्रस्तु पद
विभिन्न होलेओ एकार्थेर बोधक । सूत्रेर अर्थ उक्त भाष्ये एवं तत्त्वार्थसिद्धिनामक टीकाते
विशदरूपे वर्णित आছे । सत्ताय सूत्रेर टीका समूह एवं भाष्येर विवरण एই सूत्र ग्रन्थ
समाप्तिर पर परिवर्यक्त होइबे ॥ १ ॥

* सत्ताय तत्त्वार्थाधिगम सूत्रे पाठ एইकप—सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” इति अः १, सूः १ ।

जीवादि समतत्त्वम् ॥ २ ॥

टीका । जीवादिति । अत्रादिपदात् अजीवादयः षड्ज्ञेयाः । तथाहि
जीवाजीवाश्रव-सम्बर-निर्जर-बन्धमोक्षाः । एतानि जीवादयः समतत्त्वानि समपदार्था-
इत्यर्थैः । जैनागमेतु एतेषां समविधानां तत्त्वसमन्वेति । वेदान्तदर्शाने भाष्य-
टीकाकद्दिः समपदार्था इत्यभानि । एवं षड्दर्शनसमुच्चयेऽन्यत् पुष्कलं वर्णित-
मस्ति । सूत्रमिदं प्रथमाध्यायेऽत्र द्वितोयं स्थानं गतम् । स भाष्यतत्त्वार्थाधि-
गमसूत्रेषु अत्राध्याये चतुर्थं स्थानं प्राप्तम् । तत्रैवंपाठरीतिः “जीवाजीवाश्रव-
बन्धसम्बरनिर्जर-मोक्षास्तत्त्वम्” । अत्र तु आदिपदोपादानेनाजीवादीनां षण्णां
संग्रहः कृतः । परमत्रार्थभेदोनास्ति । अपरेषु अष्टसहस्री प्रभृतिदर्शनसन्दर्भेषु
एतेच सप्त पदार्थाः प्रसिद्धिं गताः सम्यग्विचारिताश्च । द्वितीयेऽध्याये जीवादी-
नामपरं दृतं वक्ष्यते ॥ २ ॥

সব্যাখ্যামুবাদ। এই স্তুতে আদিপদ দ্বারা অজীব প্রভৃতি ষট পদার্থ জাপন করা হইয়াছে। জীব, অজীব, আশ্রব, কক্ষ, সম্বৰ, নির্জর ও মোক্ষ এই-সাতটা তত্ত্ব বা পদার্থ জৈনাগমে চির খ্যাত আছে। গ্রহকার দ্বিতীয় অধ্যায়ে জীবাদি সপ্তপদার্থের লক্ষণ বলিবেন। সভাধ্য তত্ত্বার্থদিগম স্তুতে এই স্তুতিটা চতুর্থ স্থান লাভ করিয়াছে। অভাচজ্ঞাচার্যের তত্ত্বার্থ স্তুতের এই অধ্যায়ে দ্বিতীয় স্থান প্রাপ্ত হইয়াছে। এই স্তুতে তত্ত্ব সমূহ সংক্ষিপ্তভাবে উল্লিখিত। উমাস্বাতির সভাধ্য স্তুতে প্রত্যেক জীবাদির পৃথক পৃথক উল্লেখ আছে। এই স্থলে কোনক্রমে সাম্প্রদায়িক পাঠ তেদ নাই। সংক্ষেপে উল্লেখ মাত্র ॥২॥

তদর্থ শ্রদ্ধান্ত সম্যগ্দর্শনম্ ॥ ৩ ॥

ঠীকা । তদিতি । তত্ত্বেষাং জীবাদি সম্পদার্থানাং তত্ত্বানামিত্যর্থঃ ।
তেষাং যোর্থস্তস্মিন্ন নিশ্চযাত্মকঃ যঃ সম্যক্ষ শ্রদ্ধান্ত অভিহুচি বিশেষঃ । তথাহি
“ হাচজিনোক্ততত্ত্বেষু সম্যক্ষ শ্রদ্ধানমৃচ্যতে ।

জায়তে তন্ত্রিসগেণ গুরোরধিগমেন চ ॥”

ঐশাঽভিহুচিৎ স্঵াভাবিকী ভবতি অনাদিসিদ্ধকৃত্যাতঃ । অথবাগুরোঃ
সকাশাল্লভঘনানেন চ সা ভবেদিতি । সৈবাভিহুচিৎ সম্যগ্দর্শননাম্নাখ্যাতা
শাস্ত্রেষু । সমাজ্যস্তুত্রে পাঠক্রমশ্চে তথম্ । যথা তদর্থ ইত্যত্র তস্মার্থ ইতি পাঠোঽস্তি ।
পরমনেননার্থ প্রমেদঃ স্যাত । সম্যগ্দর্শনমিতি তত্ত্বেন ভাবতো নিশ্চিতমিত্যর্থঃ ।
তত্ত্বানাং অর্থানাং শ্রদ্ধান্ত তত্ত্বেন বা অর্থানাং শ্রদ্ধান্ত তত্ত্বার্থ শ্রদ্ধানমিতি ।
পচুর মন্যহীনাজ্যেওস্তি ॥ ৩ ॥

সব্যাখ্যামুবাদ। পূর্বোক্ত জীব, অজীব প্রভৃতি সাতটি পদার্থে যে সম্যক্ষ (যথার্থ) অভিজ্ঞতা নির্বিশেষ শ্রদ্ধা বা তাহাই সমাগমৰ্শন অর্থাৎ স্তুতঙ্গত অশস্ত দর্শন। সভাধ্য উমাস্বাতি
স্তুতে ‘তদর্থ’ স্থানে ‘তত্ত্বার্থ’ এইক্রমে পাঠ বিদ্যমান আছে। ইহাতে স্তুত পদার্থের কোন
বৈপরীত্য হয় নাই। সামাজিক পাঠ তেদ মাত্র, তদ্বারা অর্থের প্রতেদ হয় নাই। ইহা সভাধ্য
স্তুতের দ্বিতীয় স্তুতি। শ্রীমৎ প্রভাচজ্ঞাচার্য স্তুতামুসারে ‘তদর্থ’ পদ দ্বারা তত্ত্বার্থ-ই বুঝিতে হইবে।
সংক্ষেপে পদার্থ স্থচিত করা হয় বলিয়াই স্তুতি সংজ্ঞা প্রাপ্ত হইয়াছে ॥৩॥

তদুত্পত্তিদ্বিবিধা ॥ ৪ ॥

ঠীকা । তদিতি । তস্য সম্যগ্দর্শনস্য । উত্পত্তিঃ সম্যক্ষ প্রত্যয়ঃ

प्रतीतिरिति । द्विविधा द्वैविध्यं भवति । अर्थाङ् द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्यात् । स च प्रकारः निसर्गात् स्वभावात् सम्यग्दर्शनम् । अधिगमः सम्यग्दर्शनश्च । द्विहेतुकत्वाह द्विविधमित्यर्थः । निसर्गः स्वभावः परिणामः अपरोपदेश इति यावत् । यद्वा निसर्गः आगमोक्तः । गुरोः सविष्ठे पञ्चानमधिगमः । सभाष्य सूत्रे उपास्यातिना “तन्निसर्गादधिगमाद्वा” इति सूत्रितम् । तत्रैतत्र्तीय सूत्रम् । अन्यद्भाष्ये सर्वदर्शनं संग्रहे च सुवोधमुल्लिखितमस्ति । तच्च सम्यग्दर्शनं “पश्यमसंवेद-निर्वहानुकम्पा-स्तिक्याभिव्यक्ति लक्षणमेव तत्त्वार्थं अद्भानं सम्यग्दर्शनमिति” भाष्यकृदाह ॥ ४ ॥

सव्याख्यालूबाद । पूर्वोक्त सम्यक्दर्शनेर उत्पत्ति द्वैष प्रकारे हइया थाके । सम्प्रति उक्त द्वैषकृप अर्थां आगमोक्त निसर्ग (जैनशास्त्र निर्दिष्ट) एवं गुरुर उपदिष्ट अधिगम द्वारा सम्यक्दर्शन हइवे । एই स्त्रे तत्त्वद्वारा संक्षेपे बला हइयाछे । सताय उपास्याति स्त्रे “तन्निसर्गादधिगमाद्वा” एहिकृप तृतीय संख्यक स्त्रद्वारा सरलतावे लिखित हइयाछे । उत्तम ग्रन्थे एहिकृप स्त्रेर पाठ्य भेद । भाष्यकारेर मते ‘प्रश्नम्, संबेग, निर्वेद, अमूकम्पा, आस्तिक्य, अतिव्यक्ति लक्षणके तत्त्वार्थ शक्ता वा सम्यक्दर्शन’ बला हइयाछे ॥ ४ ॥

नामादिना तन्त्र्यासः ॥ ५ ॥

टीका । नामेति । एतैर्नामादिभिः सम्यग्दर्शनादीनां तथैव जीवादीनाश्च तत्त्वानां न्यासः निष्पेप इत्यर्थः । स्पष्टतया व्यवस्थापनं विभाजनश्चक्रियते । तथाहि विस्तरेण लक्षणतः विधानतत्त्वाधिगमार्थं न्यासोनिष्पेप इति भाष्यकृतः । नाम संशाकर्मत्येकार्थ वाचकम् । नामजीवः स्थापनाजीवः द्रव्यजीवो भावना जीवः इति । सर्वमन्यद्भाष्ये षट्खण्डागमादिमूलग्रन्थेच विशेषप्रसिद्धमस्ति । चेतनस्याचेतस्य च द्रव्यस्य जीव इति नाम क्रियते अर्य नाम जीवः । काष्ठ पुस्तकचित्रितादिषु स्थापयते योजीवः सः स्थापना जीव इति । भाष्येऽन्यद्वर्णितमस्ति । सभाष्योमास्याति सूत्रमीदृशं “नामस्थापना द्रव्यभावतस्तन्त्र्यासः ।” अनयोरेव पाठनिहेंशो दृश्यते । पूर्वोक्त द्वितीय सूत्रे उपास्यातिधृततत्त्वतुथं सूत्रस्य “जीवाजीवास्त्रव बन्ध सम्बर-निर्जरमोक्षास्तत्त्वम्” इत्यस्यान्तर्भावः पूर्वं कथितः ॥ ५ ॥

সব্যাখ্যাহুবাদ। এই স্তুতে আদি শব্দ দ্বারা স্থাপনা, দ্রব্য, ভাব এই তিনের প্রথম গ্রহণ করা হইয়াছে। অতএব নাম, স্থাপনা, দ্রব্য, ভাব এই চারি পদার্থ অংশযোগ দ্বারা জীব, অঙ্গীক প্রভৃতি সপ্তপদার্থের ত্বাস বা নিক্ষেপ হইবে। উমাস্বাতি আচার্যের মতে “নামস্থাপনাদ্রব্যভাবত-স্তুত্যাসঃ” এই পাঠ বিস্তৃতরূপে আছে। এই নাম প্রভৃতির অর্থ পরে সুস্পষ্ট ভাবে বলা যাইবে ॥৫॥

প্রমাণে দ্বি ॥৬॥

টীকা। প্রমাণ ইতি। প্রমেয়প্রতীতৌ প্রমাণপ্রযোজনম্। যতঃ “মানাধীনা মেয়সিদ্ধিঃ”। সর্বত্রৈব প্রমেয়প্রমাণপ্রমাতারঃ পদার্থপ্রতীতৌ অপেক্ষন্তে। এবমেব বাতস্যাযনীয়ে ন্যায় ভাস্যেচাস্তি “প্রমাণতোऽথ প্রতিপত্তিঃ প্রতৃত্তি-সামর্থ্যাদর্থ বৃত্তপ্রমাণম্” ইতি। সামর্থ্যমত্র যোগ্যতা বোধ্য। সুত্রেত্ত্ব দ্বি ইতি নির্দেশাত্ শাস্ত্রোক্ত প্রত্যক্ষ পরোক্ষশ্চেতি দ্বা঵েব প্রমাণপদার্থৌ মন্তব্যৌ। প্রমীয়তে জ্ঞেয়স্বরূপাবধারণ ক্রিয়তে যেন তত্প্রমাণম্। তত্ সমানজাতীয়েভ্যোঽনুকৃত্যাসমান-জাতীয়েভ্যোব্যাবৃত্ত্য যত্তদেব জ্ঞেয়ম্। উমাস্বাতিসুরীণাং সভাষ্যে গ্রন্থে দশমসূত্রং “তত্প্রমাণে” ইত্থমস্তি। পরমনেনাভিক্ষাথৰ্বোধকত্বমনযোঃ। কেবলসংক্ষেপ বিস্তাররূপেণ কথনমিতি। তত্র নবমসূত্রে যদি “মতিশ্রুতাবধিমনঃ পর্যায়-কেবলানি জ্ঞান”মিতি পञ্চবিধি জ্ঞানমুক্তম্। তত্ পञ্চবিধি জ্ঞানং দ্বযোঃপ্রমাণযো-রন্তভূতমিতি পঞ্চাদ বক্ষ্যতে। এবং সভাষ্যমূলগ্রন্থে প্রোক্তঃ “আর্যে পরোক্ষম্”। “প্রত্যক্ষমন্যত্” (১-১১-১২) ইতি। আর্যেমতিজ্ঞানশ্রুতজ্ঞানে দ্বি পরোক্ষে প্রমাণে ভবতঃ। অন্যানি অবধি মনঃপর্যায় কেবলানি ত্রীণি প্রত্যক্ষেজ্ঞতনীতানি। এব-মনুমানোপমানাগমার্থাপত্তিসম্ভবাভাবৈতিজ্ঞানি প্রমাণানি সর্বাণি বাচ্যন্তর-স্বীকৃতানি মতিশ্রুতযোরন্তর্ভূতানি। ইন্দ্রিযার্থ সন্নিকর্ষজন্যত্বাদিতি ॥৬॥

সব্যাখ্যাহুবাদ। প্রমাণ ভিন্ন প্রমেয় (পট, ষট, মঠাদি) জ্ঞান হইতে পারে না। অতএব সকল দার্শনিকই স্বীয় স্বীয় মতে দর্শনোক্ত বিষয়ে জ্ঞানের অন্ত একাধিক প্রমাণের উল্লেখ করিয়াছেন। কেবল চার্বাক, এক মাত্র প্রত্যক্ষ প্রমাণ স্বীকার করিয়াছেন। প্রমাণ বিষয়েও দার্শনিকগণের মতভেদ আছে। স্তুতে দুই সংখ্যার উল্লেখ থাকাতে শাস্ত্রোক্ত প্রত্যক্ষ এবং পরোক্ষক্রপে প্রমাণের ভিন্নতা জানা যায়, সভাষ্য উমাস্বাতির দশম স্তুতে ও একাদশ স্তুতে মতি,

শ্রুত, অবধি, মন পর্যায়, কেবল, এই পঞ্চবিধি জ্ঞান গ্রাহক ও পরোক্ষের মধ্যে পরিগণনীয়। অনুমান, উপমান প্রভৃতি জ্ঞানও মতি শ্রুতজ্ঞানের অস্তর্গত ॥৬॥

নয়া: সপ্ত ॥৭॥

টীকা । নয়া ইতি । পূর্ব' সংক্ষিপ্তেণ জ্ঞানস্বরূপ মুক্ত । বিহিতে চ দ্঵ে প্রমাণে । চারিত্র পশ্চাদবক্ষ্যতে । সম্পতি নযান ব্যাকুর্বন্তি । তে চ যথা শাস্ত্রোক্তাঃ নৈগমঃ সংগ্রহঃ অবহারঃ ঋজুসূত্রঃ শব্দঃ সমভিরুদ্ধঃ এবম্ভূতশ্চেতি সপ্ত নযশব্দ-বাচ্যা ভবন্তি । সভাষ্যসূত্রে উপাস্বাতিনা “প্রমাণনয়ৈরধিগমঃ” ইতি ষষ্ঠসূত্রে উক্তাঃ । পর তেষাং সংख্যাবিভক্তানাং পৃথক্কনামোল্লেখশ্চ প্রথমাধ্যাযস্যান্তে চতুর্স্থিংশত্ সূত্রে কৃতঃ । তথাহি “নৈগমসংগ্রহঅবহার ঋজুসূত্র শব্দাঃ নযাঃ” ইতি পঙ্খধা পিন্না উক্তাঃ । পশ্চান্নৈগমস্য দ্বিবিধভেদঃ দেশপরিক্ষেপী সর্বপরিক্ষেপীচেতি । পুনঃ শব্দবিধিভেদঃ কথিত: সাম্প্রত: সমভিরুদ্ধঃ এবম্ভূতশ্চেতি । অত্র ইবেতাম্বরীযাণাং মতে নযাঃ পঙ্খবিধাঃ । পরমত্রসূত্রে “আবশব্দাদৈ দ্বিত্বিভেদাদৈ” ইত্যষ্টবিধাঃ পোক্তাঃ । অন্যদ্বার্যে প্রপঞ্চিতম্ । দিগম্বরীযাণাং মতে সমবিধা নয়া স্তেষামাগমপসিদ্ধাইতীইশ্বরে মতদ্বৈধেৎপি নমুলতচুহানিরিতি । তথা হি সাংখ্যবাচ্যে পোক্ত “সর্ব' ন্যায়' যুক্তিমত্বাই বিদুষাং কিমশোভনমিতি” ॥৭॥

সব্যাখ্যানুবাদ । নয় পদার্থ সাত প্রকার । পূর্বে সম্যক দর্শন, সম্যক জ্ঞান ও দ্রুই প্রকার প্রমাণের কথা বলা হইয়াছে । চারিত্র সম্বন্ধে পরে বলা যাইবে । শাস্ত্রোক্ত নয় শব্দ দ্বারা নৈগম, সংগ্রহ, ব্যবহার, ঋজুসূত্র, শব্দ, সমভিক্তাঃ, এবস্তুত এই সাত প্রকার অবধারিত হইয়াছে । তাষ্ণাকার উমাস্থাতি “প্রমাণনয়ৈরধিগমঃ” তত্ত্বজ্য বষ্টসূত্র দ্বারা সাধারণভাবে নিশ্চয় করিয়া প্রথম অধ্যায়ের শেষে নয় পদার্থের নাম উল্লেখ পূর্বীক পূর্বোক্ত সূত্রের আশয় চতুর্স্থিংশৎ (৩৪) সূত্রে বর্ণনা করিয়াছেন । এবং সভায় গুষ্ঠ হইতে এই সূত্র সন্দর্ভে ভিন্নরূপ আশয় বর্ণনা অষ্টম সূত্র দ্বারা করা হইয়াছে । দিগম্বর সম্প্রদায়ের মতে নৈগম প্রভৃতি নয় আট প্রকার । শ্বেতাম্বরীয় জৈনাগমে সাত প্রকার অসিদ্ধ ॥৭॥

তৈরধিগমস্তুচ্ছানাম্ ॥৮॥

টীকা । নৈরিতি । তৈঃ পূর্বীক দ্বাম্ব্যাং প্রমাণাম্ব্যাং নয়ৈশ্চ ভুবনে সর্বৈষাং তচ্ছানাং প্রদার্থানাম् । অধিগমঃ যথার্থজ্ঞানং ভবতি । “প্রমাণনয়ৈরধিগমঃ”

इत्यत्र इत्थमेव सूत्रितः आचार्यैः । तत्त्वानामितिपदं सभाष्यसूत्रेणापि सन्निविष्टम् । तत्राधिकं तत्पदं दृश्यते । परमिदं तत्त्वपदप्रदानेन अधिगम ज्ञानस्य निखिल-ज्ञेय पदार्थः सूचितः तत्र सभाष्य षष्ठ्यसूत्रे एतत् पदं नास्ति । जीवाजीवा-सत्त्व-सम्बर-तिजैरबन्धमोक्षाणां सम्पदार्थानां एवं नामस्थापन-द्रव्य-भावपदार्थानां च तत्त्वानां अधिगमः सम्यग् ज्ञानं स्यादिति ॥८॥

सव्याख्यामूलाद । पूर्वेर कथित ग्रन्थक्षण ओमाग एवं लैगम, संग्रह, व्यवहार, श्लज्जुहत्र, शब्द एই पाँच अकार नय द्वारा जीव, अजीव, आत्मव, बक्ष, सम्बर, निर्जर, मोक्ष द्विदृश सम्पदार्थकूप तत्र सकलेर ग्रन्थत ज्ञान जनिया थाके । नाम, स्थापन, द्रव्य, भाव, एই चारि अकार अमूर्खोग द्वारा ओ जीव ग्रन्थति सम्पदार्थेर ज्ञान वा निक्षेप (स्पष्टकूपे ज्ञान) हय । तायेर हिन्दी भाषामूलादे विस्तृतरूपे सकल विषय बर्णित आছे ॥ ८ ॥

सदादिभिश्च ॥९॥

टीका । सदिति । सत् प्रभृति पदैः तत्त्वानां विशेष ज्ञानं भवति । अत्रादिपदेन मंख्या-क्षेत्र-स्पर्शन-कालान्तर-भावात्प बहुत्वादयोऽस्त्रौ बोध्याः । मतान्तरे तु सम इति । अल्पबहुत्वयोरेकस्त्वीकारात् । सत् पूर्वकं एमिरन्त्र-योगैरस्त्रौ मंख्याका एते षट्खण्डागमेषु सुप्रसिद्धा विस्तृतरूपेण वर्णितात्र सन्ति । “सत्संख्याक्षेत्र स्पर्शने”त्यादिसूत्रे सभाष्ये यदुक्तं तद्वामिन्नार्थकम् । अन्यदष्टम-सूत्रे उमास्वातिभाष्ये पुष्कलमस्ति । तत्र सूत्रोक्तं प्रतिपदं व्याख्यानञ्च विघ्नते ॥९॥

सव्याख्यामूलाद । स९ ग्रन्थति द्वारा ओ तत्र विशेषेर ज्ञान हय । एই सूत्रे ‘आदि’ शब्द द्वारा संख्या, क्षेत्र, स्पर्श, कालान्तर, भाव, अन्न, बहुत नामेर गमेषु अमूर्खोग द्वारा ग्रन्थेर निर्देश करा हईयाछे । षट्खण्डागम ग्रन्थते एই सकलेर विशेषताबे बर्णना करा हईयाछे । एই सूत्रेर महित सभाष्य उमास्वातिर “गणसंख्यादि” आट्सूत्रेर अर्थगत कोन पार्थक्य नाहि ॥ ९ ॥

मत्यादीनि ज्ञानानि * ॥१०॥

टीका । मर्तीति । अत्र ज्ञानस्य पञ्चविधक्षं प्रदर्शयते । अस्मिन्नादि-

* “मत्यादीनि (पञ्च) ज्ञानानि ” द्विदृशः पाठ्यदेवोहन्ति ।

શદેન શ્રતાવધિમન:પર્યાય કેવળાનાં ચતુર્ણા' સંગ્રહોબોધયઃ । તદ્યथા મતિજ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનમવધિ જ્ઞાન' મન: પર્યાયજ્ઞાન' કેવળજ્ઞાનમિતિ આગમજાહ્નાનુસારેણ પञ્ચ-વિધાન્યેતાનિ જ્ઞાનાનિ । "મત્યાદીનિ પञ્ચજ્ઞાનાનીતિ" સૂત્રસ્ય પાઠાન્તરમપ્યસ્તીતિ । પ્રાચીન શાસ્ત્રઃ શ્રુતાદીનાં ચતુર્ણા' મતિજ્ઞાનપૂર્વકસ' જૈયમ् । મતિજ્ઞાનસ્યાવ-ગ્રહાદયઃ શ્રુતજ્ઞાનસ્યચાઙ્ગાનઙ્ગ પ્રવિષ્ટાદયઃ અવધિજ્ઞાનસ્ય ભવપ્રત્યાદદયઃ મન:પર્યાયસ્ય ઋજુમત્યાદદયઃ સન્તિ । કેવળજ્ઞાનસ્ય તુ ન સન્ત્યેવ । અન્યત્ પશ્વાડ-વક્ષ્યતે ॥ ૧૦ ॥

સવ્યાખ્યાખ્લબાદ । મતિ પ્રત્યક્ષ્યાતિ જ્ઞાન પ્રાચ થ્રીકાર । સ્ત્રે આદિ શક્ત દ્વારા ક્રિત જ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનપર્યાયજ્ઞાન, એવં કેવળજ્ઞાન એહે ચારિટી ગ્રહણ કરા હેઠાછે । યેહેતુ સકળ જ્ઞાનએ મતિપૂર્વક હંગા થાકે, ઇહાએ આગમ શાસ્ત્રે અભિપ્રાય । ગતાંત્રાર્થાધિગમશ્રત્રે એહેટી નવમસંખ્યક સ્ત્રો ॥ ૧૦ ॥

ક્ષયોપશમહેતવઃ (†) ॥ ૧૧ ॥

ટીકા । ક્ષયેતિ । મતિ પ્રમૃતિ જ્ઞાનાનિ ક્ષયોપશમ-ક્ષયહેતુકાનિ ભવન્તિ । મતિ શ્રુતાવધિ મન: પર્યાયાનિ ચક્ષારિ જ્ઞાનાનિ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ કર્મણાં ક્ષયોપશમતઃ રયુઃ । અતઃ ક્ષયોપશમિક્તમિતિ તેષામ् । કેવળજ્ઞાનસ્ય આવરણાદિ ઘાતિ કર્મ સ્વભાવાત् ક્ષયાદેવ ઉત્પન્તસ' સ્યાત् । અતઃ ક્ષયિક સંજ્ઞા તસ્ય સ્યાત् । કર્મ દ્વિબિધ' ઘાતિકર્માઘાતિકર્મચેતિ । ક્ષયોપશમ-વિષય: પશ્વાડ વક્ષ્યતે । અત્ પ્રાગ્વદાદિ શબ્દોર્થીઃ જૈયઃ ॥ ૧૧ ॥

સવ્યાખ્યાખ્લબાદ । મતિ, ક્રિત, અવધિ, મનઃપર્યાય એહે ચારિટી જ્ઞાન મતિજ્ઞાને આવરણાદિ કર્મે પ્રફૂલ્તિ હુંતે ક્ષય-ઉપશમક્રમપે પ્રકાશિત હ્ય । એહે હેતુ તાહાદિગકે "ક્ષાયોપશમાધિક" સંજ્ઞાય શાસ્ત્રે આખ્યાત । એવં કેવળજ્ઞાન જ્ઞાનાવરણાદિ ચારિ થ્રીકાર ઘાતિ કર્મ પ્રફૂલ્તિ હુંતે ક્ષય દ્વારા ઉત્પન્ત હ્ય । એહે નિયિત ઇહાદિગકે "ક્ષાયિક" આખ્યા દેવોયા હેઠાછે । કર્મ દ્વિબિધ—ઘાતી ઓ અઘાતી । ઘાતી કર્મ ચારિ થ્રીકાર, અઘાતી કર્મ ચારિ થ્રીકાર, ઉત્પન્ત મિલિત હેઠાં આટ થ્રીકાર ॥ ૧૧ ॥

† "ક્ષયોપશમ (ક્ષય) હેતવઃ" ઇથે પાઠાન્તરમપ્ય દૃશ્યતે ।

षट्विधोऽवधिः ॥ १२ ॥

टीका । षडिति । अत्रावधिज्ञानं यत् प्रागुक्तं तत् षटप्रकार भेदेन भिन्नं भवति । सूत्र षट्संख्याभिनिर्देशाद् अवधिज्ञानरय षट्भेदा भवन्ति । तद्यथा आनुगामिकम्, अनानुगामिकम्, बद्धमानकम्, हीयमानकम्, अनवस्थितम्, अवस्थितश्चेति । एतेषां व्याख्यानं “क्षयोपशमनिमित्तः षट्विकल्पः शेषाणाम्” इति द्वाविंशतिसूत्रे तद्व भाष्येचास्ति । अस्मिन्नपि तदेवोक्तम् । ये च सर्वे क्षयोपशमनिमित्ताद् भवन्ति । भवप्रत्ययोऽवधिज्ञानं यच्च देवानां नारकाणां च स्यादिति । तच्च क्षयोपशमामौ विना न भवेदिति । अर्यं षट्भेदः तस्यान्तभूतः । अतोऽत् तस्मात् पृथग् रूपेण ग्रहणं नरयात् । अन्यद् वृत्तौ भाष्येचास्ति ॥ १२ ॥

सव्याख्यालूबाद । एই सूत्रे अवधिज्ञानके छय भागे विभक्त करां हइयाछे । अमुगामी, अनमुगामी, बर्द्धमान, हीयमान, अवस्थित, अनवस्थित एই छय संज्ञाय संज्ञित । एই सम्बन्धोंके कारण क्षयोपशम जानिबे, तब प्रत्यय-अवधि ज्ञान नारक ओ देवगणेर हइबे । तब प्रत्यय अर्थात् तबहेतुक, तब निमित्तक अर्थ । एই छय एकां भेदेव मध्ये तब प्रत्यय ओ अस्तुर्गत । अतएव सूत्रकार पृथक्कल्पे ग्रहण करेन नाहि । स भाष्य उमास्त्रितसूत्रेर २२ । २७ सूत्रेरभाष्ये विशेष याहा बला हइयाछे एই सूत्रे ताहाई कथित हइयाछे जानिबे ॥ १२ ॥

द्विविधोमनः पर्यायः ॥ १३ ॥

टीका । द्विविध इति । अत्र मनः पर्यायः प्रागुक्तो द्विविधो द्विविधा भिन्नः स्यात् । द्विविधेतिकथनान्मनः पर्यायस्य ऋजुमति-विपुलमति भेदेन द्विविध्यं भवति । पूर्वं अवधिज्ञानमुक्तमेतद्वै मनःपर्याय उच्यते । सभाष्यसूत्रेतु “ऋजु-विमलमतिः मनःपर्यायः” इति वर्तते । ऋजुमतिविमलमत्याकृप्य ज्ञानमित्यर्थः । अन्यत् सर्वार्थसिद्धौ भाष्येचास्ति ॥ १३ ॥

सव्याख्यालूबाद । मनःपर्याय ज्ञान छुइ भागे विभक्त, श्वाङ्गमति ओ विमलमति । खंजुमति मनःपर्याय ज्ञान हइते विमलमति मनःपर्याय ज्ञान विशुद्धतर वा श्रेष्ठ । स भाष्य सूत्रे एই छुइ ज्ञानेर विषय स्पष्टकल्पे कथित हइयाछे ॥ १३ ॥

অখণ্ড' কেবলম् ॥১৪॥

টীকা। অখণ্ডমিতি। অত্র যত্ কেবলজ্ঞানং তদ্বিষ্টমিতি। কেবল-জ্ঞানস্য প্রকারভেদাদিকং নাস্তি। তথাহি ভাষ্যে ‘কেবল’ পরিপূৰ্ণ সমগ্রমসাধারণ নিরপেক্ষ বিশুদ্ধ’ সর্বজ্ঞাপকং লোকালোকবিষয়মনন্তপর্যায়মিত্যর্থঃ।” তচ্চ সূত্রং “সম্প্রদৰ্ব্যপর্যায়েষু কেবলম্য” ইতি ॥১৪॥

সব্যাখ্যালুবাদ। কেবল জ্ঞানের কোনো ভেদ নাই, যেহেতু তাহা অখণ্ড। তাহা কেবল, পরিপূৰ্ণ, সমগ্র, অসাধারণ, নিরপেক্ষ, বিশুদ্ধ, সর্বজ্ঞাপক, অনন্ত ইহ। তাম্যকারের অভিমত। এইরূপ সভাব্য ত্রিংশিক্ষত্বে “সর্বদৰ্ব্যপর্যায়েষু কেবলম্য” ইছাতে বিশেষ ভাবে কথিত হইয়াছে ॥১৪॥

সময় (*)সময়মেকত্র চত্বারি ॥১৫॥(†)

টীকা। সময়মিতি। কস্মিন् কস্মিন् সয়ে একস্মিন् জীবে সক্তৃত্বত্বারিজ্ঞানানি ভবেয়ুঃ। অর্থাৎ কেবলজ্ঞানং বিহায় অন্যানি মতি শুতাবধি মনঃ পর্যায়ান্তর্যানি চত্বারিজ্ঞানানি ভবন্তি। তথাহি করিমংশিজ্ঞ জীবে মত্যাদিষ্ট এক জ্ঞানং ভবতি। অন্যস্মিন্শ দ্বে জ্ঞানে স্যাতাম্য। অন্যস্মিন্ জীবে ত্রীণি জ্ঞানানি ভবন্তি। কস্মি'শিচ্ছত্বারিজ্ঞানানিসুয়িরিতি। অন্যত্র সমাজে “একাদীনি ভাজ্যানি যুগপদেকস্মিন্নাচতুর্ভ্যঃ” ইতি সূত্রে ভাষ্যে চ বিস্তারলুপেণ বণিত-মস্তি ॥১৫॥

ইতি শ্রীমত্সভাচন্দ্রচাচ্য কৃতে তত্ত্বার্থসূত্রে

শ্রীমহং ঈশ্বরচন্দ্র শার্মশাস্ত্রি বিচিত্রায়াং বালবোধিন্যাং টীকায়াং

প্রথমোৎধায়ঃ ॥১॥ (‡)

* “সময়ং সময়ঃ” দ্রুইরূপ পাঠ ভেদও দেখা যায়।

† সভায়ত্বার্থাদিগমস্তুত্র “একাদীনি ভাজ্যানি যুগপদেকস্মিন্নাচতুর্ভ্যঃ।” এই শুত্রের আশয়ের সঙ্গে “সময়ং সময়ং একত্র চতুরি” এই শুত্রের অভিপ্রায় গত কোন ভেদ দেখা যায় না। কোন কোন পণ্ডিতের মতে এই শুত্রে পাঠান্তর আছে। যথা—(ক) “একত্র চতুরি” এইস্থানে “একটৈকে দ্বিত্তীচতুরি” এইরূপ পাঠ হওয়াই সঙ্গত;

‡ ইতি শ্রীবৃহৎ প্রত্তোচন্ত্র বিরচিত তত্ত্বার্থস্তুতে প্রথমোৎধায়ঃ ॥১॥ আদর্শগত্তে—‘বৃহৎ’ এইরূপ উল্লেখ থাকাতে প্রথম প্রত্তোচন্ত্রার্থ অর্থাৎ তিনজ্ঞনের মধ্যে যিনি প্রধান ও প্রথম তাহার বিরচিত এইরূপ বোধহয়। অথবা বহুস্তুত অনন্তকাল সাগরে নিমজ্জিত হইয়াছে তাহার মধ্যে এখনয়াত্র ১০৪—১০৫ মাত্র শৃত প্রাপ্ত হইয়াছে বুঝিতে হইবে। সভায়ত্বার্থাদিগমস্তুত গ্রহের প্রথম অধ্যায়ে ৩৫টী শৃত। এই গ্রহে (এই সন্দর্ভে) সেই ৩৫ শুত্রের সম্পূর্ণ অভিপ্রায় ১০৫টী শৃত দ্বারা প্রকাশিত হইয়াছে।

ସବ୍ୟାଖ୍ୟାନୁବାଦ । କେବଳ ଜ୍ଞାନ ପରିହାରପୂର୍ବକ ଶେଷ ଯେ ମତି, ଶ୍ରତ, ଅବଧି, ମନଃପର୍ଯ୍ୟାୟ ଏହି ଚାରିଟି ଜ୍ଞାନ ଏକ ଜୀବେ ବା ଏକ ସ୍ଥାନେ ଏକ ସମୟେ ହିଁତେ ପାରେ । ଇହା ଦ୍ୱାରା ବୁଝିତେ ହିଁବେ ଯେ ହୁଇ ତିନ ଜ୍ଞାନଙ୍କ ଏକଙ୍ଗେ ଏକତ୍ର ହିଁବା ଥାକେ । ହିଁଟି ଜ୍ଞାନ ଏକଯୋଗେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ ତୋ ମତିଜ୍ଞାନ ଓ ଶ୍ରତଜ୍ଞାନ ହୁଏଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ । ତିନଟି ଏକଙ୍ଗେ ହେବାଟେ ମତି, ଶ୍ରତ, ଅବଧି ଜ୍ଞାନେର ସନ୍ତୁଷ୍ଟ । ଅଥବା ମତି, ଶ୍ରତ, ମନଃ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଜ୍ଞାନଙ୍କ ହିଁତେ ପାରେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତେର ଅପେକ୍ଷା ଶୁଣ୍ଡ କେବଳ ଜ୍ଞାନ ହୁଏଇ ଥାକେ । ଇହାର ସହିତ ଅନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଥାକିତେ ପାରେ ନା । ଏହି ସକଳ ବିଷୟ “ଏକାଦୀନି ଭାଜ୍ୟାନି” ଇତ୍ୟାଦି ସଭାସ୍ୟ ସ୍ଥତେ ବିଶେଷକୁପେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହିଁବାଛେ ॥୫॥

ଇତି ଶ୍ରୀମତ ପ୍ରଭାଚନ୍ଦ୍ରଚାର୍ୟ କୃତ ବୃଦ୍ଧ ତଡ଼ାର୍ଥସୂତ୍ରେ ଶ୍ରୀଦୀଖରଚନ୍ଦ୍ର ଶର୍ମ୍ମ-ଶାନ୍ତିକୃତ-ସବ୍ୟାଖ୍ୟାନୁବାଦେ

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ॥୧॥

द्वितीयोऽध्यायः

जीवसत्र पञ्चभावाः ॥१॥

टीका । जीवसत्रे ति । पूर्वं ग्रन्थकुद्दि जीवादीनां सम सर्वयाकानां तत्त्वानां उल्लेखः कृतः । सम्प्रति अनेन जीवसत्र लक्षणं स्वरूपञ्चोच्यते । तत्त्व-संक्षेपकरणे जीवाजीवौ समसु द्वावेव पदार्थौ भवतः । तत्र जीवपदार्थसत्र पञ्चविधा भावा भवन्ति । ते च औपशमिकः क्षायिकः क्षायोपशमिकः औदयिक पारिणामिक-इति पञ्च भावा जीवसत्र स्वतत्त्वं भवन्ति । तथा च समाध्य सूत्रम् “औपशमिक क्षायिकौ भावौ मिश्रञ्च जीवसत्र स्वतत्त्वमौदयिक पारिणामिकौ च” इति । सूत्र-मिदं जीवसत्र पञ्चभावपरिच्छोतकम् । तत्र पञ्चानां भावानां नाम्ना कीर्तनात्तद्वृहत्सूत्रमभूत् । अत्र संक्षेपेण सूत्रितम् । परमनयोः सूत्रयोराशय भेदोनास्ति । औपशमिकादयोभावा उत्तरोत्तर सूत्रे तत्र विणिताः सन्ति ॥१॥

सव्याख्यानुबाद । जीवेर पाँच ग्राहक भाव जैन आगमे असिद्ध । स्त्रेस्थित पञ्च संख्या द्वारा शास्त्रे उक्त पाँच भाव एहीन्प, उपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक, औदयिक, पारिणामिक । एই पाँचटि भाव जीवतत्त्वे स्वतःहि विश्वान । सभाध्य स्त्रेर द्वितीय अध्यायेर अथेष्ट्रे कथित विषय उक्त जीवेर पाँच भावेर परिपोषक । देहे स्त्रेर पाँचभावेर उल्लेख खाकाते ताहा बहु हहियाछे । एই स्त्रेर संक्षेपे बलात्ते स्त्रेर संक्षिप्त । किञ्चु उत्तर स्त्रेर अभिप्राय एकही नप । भाष्ये ओ परबर्ती स्त्रेर पाँचभाव ब्याख्यात आछे ॥१॥

उपयोगस्तलक्षणम् ॥२॥

टीका । उपेति । अत्रोपयोगः लक्षणं जीवसत्र भवति । स च उपयोगः द्विविधः । एकः साकारः अपरोऽनाकारश्च । ज्ञानोपयोगः दर्शनोपयोगश्च । अन्यत् तत्र भाष्ये प्रपञ्चितमस्ति । श्रीमद्दुमास्त्राति सूत्रे । तत्रतु “उपयोगोलक्षणम्” इत्युक्तम् । एवं रीत्योभयोरेकार्थं बोधकत्वं मनव्यम् ॥२॥

সব্যাখ্যানুবাদ। জীবত্ত্বের লক্ষণ উপযোগ, এই উপযোগ হই অকার, সাকার ও অনাকার। এই স্মত্তের সহিত (আঠম সংখ্যক) সভাষ্য উমাস্তি স্মত্তের অর্থগত কোনোরূপ পার্থক্য দেখা যায় না। অন্ত বিষয় পরবর্তী স্মত্তে ক্রমেই ব্যক্ত হইবে ॥২॥

স দ্বি঵িধঃ (*) ॥ ৩ ॥

ঠীকা। স ইতি। স উপযোগোদ্বিধা ভিন্নো ভবতি। সাকারেণাঽ
নাকারেণ চ। অত্র দ্বিধাভেদো জৈনাগমাহৰোধ্যঃ। নন্তু কল্পিতভেদঃ। অত্র তু ভেদ
নির্দার্ণ তত্ত্বস্কারশ্চ নোক্তঃ। সমাজ্য সুন্ত্রেন্তু “স দ্বিবিধঃ অচৃতুর্ভেদঃ”। ইতি দ্বিতীয়া-
ধ্যায়স্ম নবমসূত্রম্। তথাচ জ্ঞানোপযোগোগ্রূহিতিঃ। দশেনোপযোগশ্চতুর্বিধঃ।
পরং তদেতত্সূত্রযোদ্বয়োরুর্থৈষম্য নাস্তি। অন্যহ ভাষ্যেজনুসন্ধেয়ম্ ॥ ৩ ॥

সব্যাখ্যানুবাদ। পূর্বে জীবের লক্ষণ উপযোগ বলা হইয়াছে। সে উপযোগ হই
অকার, সাকার ও অনাকার। জ্ঞানোপযোগ, দর্শনোপযোগ। জ্ঞানোপযোগ আটপ্রকার,
দর্শনোপযোগ চারিপ্রকার। এই সকল সভাষ্য স্মত্তের দ্বিতীয়াধ্যায়ে নবম স্মত্তের ভাষ্যে ব্যাখ্যাত
আছে। সেই স্মত্ত ও এই স্মত্তের অর্থগত পার্থক্য নাই ॥৩॥

দ্বীন্দ্রিযাদ্যন্তসাঃ ॥ ৪ ॥

ঠীকা। দ্বীতি। যেন্তু দ্বীন্দ্রিযাদ্যঃ তে জীবাঃ ত্রসসঁজ্ঞকা ভবন্তি।
অত্রাদি পদেন দ্বীন্দ্রিযচতুরিন্দ্রিয সঁজ্ঞসঁজ্ঞাদি ভেদেন পঙ্কেন্দ্রিযজীবানাং গ্রহণ
ভবতি। এতে ত্রসাখ্যাঃ। সঁসারিণন্তসাঃ স্থাবরাঃ সুযঃ। যে মুক্তাস্তে নৈব ত্রসা-
নৈব স্থাবরাঃ। সমাজ্য চতুর্দশসূত্রে এবমেব বণিতমস্তি। পরন্তু ইত্যেতাম্বরীয়-
সূত্রপাঠে “তেজোবায়ুদ্বীন্দ্রিযাদ্যশ্চ ত্রসাঃ” ইতি ইত্যতে। এতন্মতে তেজঃ কায়িকাঃ
অঙ্গারাদযঃ। বায়ু কায়িকা উত্কলিকাদ্যশ্চ জীবান্তসান্তগতাঃ। তদনয়োঃ
সূত্রার্থযোর্ভেদোনাস্তি ॥ ৪ ॥

সব্যাখ্যানুবাদ। দ্বিইক্ষিয় অভ্যন্তি জীবগণ ত্রসসঁজ্ঞায় অভিহিত। স্মত্তে আদি
শব্দের দ্বারা ত্রীলিঙ্গ, চতুরিলিঙ্গ, সংজ্ঞী, অসংজ্ঞী প্রভেদক্রমে পঞ্চলিঙ্গ জীবেরও গ্রহণ করা
হইয়াছে। এই স্মত্তের সভাষ্য দ্বিতীয়াধ্যায়ের চতুর্দশ স্মত্তের সহিত অর্থগত পার্থক্য দেখা
যায় না ॥৪॥

* এই স্মত্তে “তদ দ্বিবিধঃ” এইক্ষণ পাঠের তেম দ্বেষ্টিতে পাওয়া যায় ॥

शेषाः स्थावराः (*) ॥ ५ ॥

टीका । शेषा इति । अत्र शेषा एकेन्द्रिय जीवाः स्थावरसंज्ञका भवन्ति । सभाष्यसूत्रे अय मेव पाठः । “पृथिव्यव्वनस्पतयः स्थावराः” इति । संक्षेपतः पुनर्द्विविधा जीवाः समनस्का अमनस्काश्चेति । तेच त्रसामिधाः स्थावरनामानश्च । पृथिवीवारिवनस्पतिकायिकाजीवाः स्थावरत्वेन कीर्तिता इति सारः । अन्यदस्ति भाष्ये । तदनयोः सूत्रयोरर्थभेदोनास्ति । मतान्तरे पृथिव्यादयः स्थावरा जीवाः पञ्चविधाःसुग्रिहिति । अन्येषां मते त्रिविधाः ॥ ५ ॥

सर्वाख्यात्मवाद । शेष एकेन्द्रिय जीवेर गंजः स्थावर बलिया शान्ते कीर्तित । सत्तायु उमास्त्रातिर (दिगम्बरीय) सूत्र एहीरुप “पृथिव्यप्रत्तेजोबायू बनस्पतयः स्थावराः” । पृथिवी, जल, तेज, वायु, वृक्ष अत्तुति स्थावर गंजक । अग्रमते पृथिवी, जल, बनस्पति, एही तिन स्थावर जीव । टीका ओ भाष्ये विशेष वर्णित आचे । सत्तायु सूत्र ओ एही सूत्रेव आशयगत कोन पार्थक्य नाई । सत्तायु सूत्रेव द्वितीयाध्याये द्रव्योदय संज्ञक । मेखाने पाठ भेद यथा “पृथिव्य बनस्पतयः स्थावराः” इति ॥५॥

द्रव्यभावभेदादिन्द्रियं द्विप्रकारम् ॥ ६ ॥

टीका । द्रव्येति । अस्मिन् द्रव्यभावभेदेन इन्द्रियं द्विविधं भवति । द्रव्येन्द्रियाणि, भावेन्द्रियाणिच । पुनर्द्रव्येन्द्रियं द्विविधम् । निर्वृत्तीन्द्रियं उपकरणेन्द्रियश्चेति । भावेन्द्रियश्च द्विविधम् । लक्षित्वयोगश्च । सभाष्यसूत्रयोद्वयोरुमास्वातिसूखिवयस्य विस्ताररूपेणाथेकथनमस्ति । अत्रतु संक्षेपेण कथनम् । तदीय सत्राणि घोड़शसमदशाष्टादशसंज्ञितानि । “द्विविधानि” । निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् । “लक्ष्ययोगौ भावेन्द्रियम् ।” भाष्ये एतेषामर्थाः स्पष्टाः सन्ति । अस्मिंस्तु संक्षिप्तोक्तिः ॥ ६ ॥

सर्वाख्यात्मवाद । द्रव्य एवं भावभेदे इन्द्रिय द्वृष्टिप्रकार । सत्तायुसूत्रे उमास्त्रातिर्थार्थ तिनाटि सूत्रवारा ओ भाष्य व्याख्या द्वारा सुप्रष्टृक्तपे इन्द्रिय विषये बलियाछेन । एही तत्त्वार्थसूत्रे ताहा संक्षेपे कथित हइयाचे । “इन्द्रिय द्वृष्टि प्रकार” द्रव्येन्द्रिय ओ भावेन्द्रिय । द्रव्येन्द्रिय द्वृष्टि प्रकार निर्वृत्ति करणेन्द्रिय एवं उपकरणेन्द्रिय । भावेन्द्रिय द्विविध—लक्षि ओ उपयोग ।

* “पृथिव्यबनस्पतयः स्थावराः” । १६१४ । “तेजोबायू बौलियादयस्त्रनाः” इति सूत्रवाद दिगम्बरायाणां मते त्रृम स्थावरामोः पृथक्त्वं सूचकमस्ति ।

অপর বিষয় সকল বৃত্তি ও ভাষ্যে বর্ণিত আছে। জ্ঞানেন্দ্রিয় পাঁচ, চক্ষু, কর্ণ, নাসিকা, জিহ্বা, অক্ত। ইহাদের বিষয় রূপ, শব্দ, গন্ধ, রস, স্পর্শ। কর্মেন্দ্রিয় পাঁচ—বাক্, পাণি, পাদ, পায়ু, উপস্থিৎ। ইহাদের বিষয়—কথন, আদান বা শ্রেণ, গমন, মল পরিহার, হর্ষ বা আনন্দ॥৬॥

বিগ্রহাগ্রা গতয়ঃ ॥৭॥

টীকা। বিগ্রহেতি। বিগ্রহস্মৃত্যঃ গতিসঁজ্ঞকা ভবন্তি। অত্র বিগ্রহাদীনাং সঁর্খ্যা নৈব কথিতাঃ। বিগ্রহগতিঃ সঁসারণোজীবস্য। মুক্তানাং জীবানাং অবিগ্রহা গতয়ঃ। কেষাঞ্চিন্নয়ে ইষুগতিরেবা-বিগ্রহাগতিঃ। বিগ্রহাগতি স্ত্রিবিধা। একা পাণিমুক্তা। দ্বিতীয়ালাঙ্গলিকা। তৃতীয়াচ গৌমূলিকা। আগম শাস্ত্রে চ ইষুগত্যাসহ। এতাঞ্চতস্মোগতযোহৃত্কাঃ। অতশ্চ বিগ্রহানিগ্রহযোরপরা: যা গতয়ঃ তাস্তু তিয়গ্রগতিঃ দেবগতিঃ নরকগতিঃ মনুষ্যগতিশ্চেতি চতুর্দশিমিন् সুত্রেন্তর্ভূতাঃ। অস্মিন বিষয়ে সুত্রাণি ত্রীণি সভাষ্যাণি যথা “অবিগ্রহাজীবস্য”। “বিগ্রহবৃত্তি চ সঁসারণঃ প্রাক্চতুর্মৰ্যঃ।” “একসময়ঃ অবিগ্রহাঃ” ত্রিষ্঵েলেষু সুত্রেষু গতীনাং উল্লেখো বৈশাঘন্স্ব বিগ্রহে ॥৭॥

সব্যাখ্যানুবাদ। এই স্তুতে বিগ্রহ প্রভৃতিকে গতি নামে সংজ্ঞিত করা হইয়াছে। গতিসমূহের সংখ্যার উল্লেখ গ্রাহকার করেন নাই। সংসারী জীবগণের বিগ্রহ গতি এবং মুক্ত জীবগণের অবিগ্রহ গতি। অবিগ্রহ গতিকে জৈনাগমে ‘ইষুগতি’ও বলা হইয়াছে। বিগ্রহ গতির তিনগুলির ভেদ দেখিতে পাওয়া যায়, (১) পাণি মুক্তগতি, (২) লাঙ্গলিকা গতি, (৩) গোমূলিকা গতি। জৈনাগমে এই তিনি গতি ইষুগতির সহিত বুজ্য হইয়া চারি প্রকার ভেদ কীর্তিত হইয়াছে। বিগ্রহ ও অবিগ্রহ গতি হইতে অতিরিক্ত যে গতি তাহাকে নরকগতি, দেবগতি, তির্যগ্রগতি, মহুষ্যগতি এই চারি প্রকার ভেদ আরও আছে, এই সকল গতিও স্তুতের অন্তর্গত বুবিতে হইবে। সভাষ্য তত্ত্বার্থস্তুতে “অবিগ্রহাজীবস্য”, “বিগ্রহবৃত্তি চ সংসারণঃ প্রাক্চতুর্মৰ্যঃ”, “এক সময়াহবিগ্রহাঃ” এইরূপ অভিন্নার্থবোধক গতির বিষয় উভয় স্তুতে দৃষ্ট হয়॥৭॥

সচিচ্চাদযো যোনয়ঃ ॥৮॥

টীকা। সেতি। সচিচ্চপ্রভৃতযোযোনিশব্দ বাচ্যাঃ স্যঃ। পরমত্র যোনীনাং সঁর্খ্যযোল্লেখোনাস্তি কিন্তু সচিচ্চযোনিতোযস্য প্রারম্ভোঽমূত্ তস্য তু সঁর্খ্যান-বধা ভবন্তি। অস্মিন্যোনয় ইতি বহুবচনাত্ নবসঁর্খ্যা অনুমেয়াঃ। অত্র তু

विषये सभाष्य सूत्रे द्वार्चिनशतसंख्यके “सचित्त शीतसंगृताः सेतरा मिश्राश्रैक-
शस्तद्योनयः” इति । तदनयोस्तुल्याशयत्वं दृश्यते वैमत्यं नैवास्ति ॥८॥

सर्वाख्यामूर्वाद—सचित्त अभृति योनि नामे आगम शास्त्रे उक्त इहियाछे । श्वत्रे
योनि सम्बन्धे संख्यार उल्लेख नाइ, किन्तु सचित्त योनि हईते याहार प्रारम्भ हइया थाके ताहार
संख्या आगम शास्त्रे नये प्रकार उल्लिखित आछे । एই योनि श्वदेर उक्तर बहुबचन प्रदान
कराते ताहार नवविध भेद अस्त्रित हওया न्मग्नत । सताष्य उमास्त्रितर द्वात्रिंश९ श्वत्रे
उक्त आशय देखिते पाओया याय ॥८॥

औदारिकादीनि शरीराणि ॥९॥

टीका । औदारिकेति । शरीराणि औदारिकादीनि विविधानि भवन्ति ।
शीयते रोगादिना यत्तच्छरीरम् । अत्रादि शब्दतः स'केतेन वैक्रियकाहारक-
तैजस-कामेणनामभिः शरीराणि संगृहाणि । औदारिकेनसाद्वै
मिलिक्षा पञ्च-
विधानि शरीराणि भवेयुः । अत्राथै एक्ये सभाष्यमूत्रमीद्यमस्ति यथा “औदारिक-
वैक्रियाहारक-तैजस-कामणानि शरीराणि” इति । अन्यत्तद्भाष्ये टीकायाञ्च-
वर्णितमस्ति ॥९॥

सर्वाख्यामूर्वाद । औदारिक अभृति बह शरीर हइया थाके । एইलप जीवगणेर
उदारिक, बैक्रियक, आहारक, तैजस, कार्मण एই पाँच प्रकार शरीरी प्रसिद्ध । श्वत्रे आदि शब्दावारा
बैक्रियिक अभृतिर ग्रहण करा हइयाछे । जैनागमेते उदारिकेर सहित उक्त चारि प्रकार
शरीरेर प्रसिद्धि आছे । सन्त्र तायेर सहित एই श्वत्रेर आणवणगत कोन प्रभेद
नाइ । उदारिक अभृति जीवशरीरी मध्ये पूर्व पूर्व सूक्ष्म, पर पर सूल, येमन उदारिक जीवशरीर
हईते बिक्रियिक शरीर सूक्ष्म ॥९॥

एकस्मिन्नात्मन्याचतुर्भ्यः ॥१०॥

टीका । एकस्मिन् जीवे सम्भावितानि पुगपत् चक्षारि शरीराणि भवन्ति ।
सभाष्योमास्यातिसूत्रमित्थं भवति । तथाहि “तदादीनि भाज्यानि पुगपदेकस्मिना-
चतुर्भ्यः” । संक्षेपविस्ताररूपेण अनयोः सूत्रयो स्तौल्यमस्ति । परन्तत्र
“तदादीनि” पदेन “तैजसकाम्मणनाम्नोद्योः शरीरयोरादित्वं परिकल्पितं,
अन्यच्चैकं शरीरं पृथग्नभवतीति यदुक्तं तच्च सूत्रतोनापि स्पष्टतया प्रतिभाति ।
अन्यच्च तत्रभाष्ये पुष्कलं वर्णितमस्ति ॥१०॥

गव्याख्यामूलबाद । एक जीवेते एक काले चारि प्रकार शरीर सम्बन्ध हय । यथा,—
सत्ताग्नु उमास्त्राति स्त्रे ‘तदादीनि’ एই पदे आदि शब्द द्वारा तैजस ओ कार्मण एই द्वारा शरीर
श्रहण करिया अपर पूर्व स्त्रे उक्त शरीरेर उक्ति करा हइयाछे । एवं एक शरीर पृथक् हईते
पारे ना एইकलप सिद्धान्त करियाछेन ताहा एই स्त्रे द्वारा स्पष्टकलपे प्रतीति हय ना । पूर्वेये
पाँच प्रकार शरीर उक्त हइयाछे तेसमूद्रव भाव्यामूलसारे तैजस ओ कार्मणपूर्वक जानिवे ॥१०॥

आहारकं प्रमत्तस्यैव* ॥ ११ ॥

टीका । आहारकेति । आहारकशरीस्याथं एष नियमः प्रमत्तसंयत-
नामः षष्ठ्युणस्थानवत्तिनो मुनेरेवस्यान्नान्यस्य । सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्र-
मपि “शुभं विशुद्धमव्याघातीति” एतस्याशयपरं दृश्यते । तत्र सूत्रे आहारक
शरीरस्य त्रीणि शुभ विशुद्धाव्याघातीति विशेषणानि सन्ति । परन्तु आहारकसम्याधि-
पति विषये उभयोः सूत्रयोरभिन्नार्थत्वम् । प्रमत्त संयतमैत्रवेत्यत्र तत्त्वपादे-
पाठः “चतुर्दश एवाहारकं शरीरं सप्तादिति” प्रत्यपादि । तत्र शुभं शुभद्रव्योचितं
शुभपारिणामिकम् । विशुद्धं विशुद्धद्रव्योपचितमिदम् । अव्याघातीति आहारकं
शरीरं न व्याहन्यत इत्यर्थः । भाष्येऽन्यदस्ति ॥ ११ ॥

गव्याख्यामूलबाद । आहारक शरीरेर जग्हाइ एই नियम शास्त्रे आछे । आहारक शरीर
प्रमत्त ओ संयत-प्रकृति यत्तिवरेर हइया थाके । उदारिक अड्डति पाँच प्रकार शरीरेर
व्याख्या भाष्ये विशद्वकलपे आछे । एই प्रमत्त संयत योगी षष्ठि गुणस्थानवत्ती हइबेन, अन्त नव ।
सत्ताग्नु विभौर अध्याये (९) स्त्रेर अतिप्राय एই स्त्रेर आशयेर सहित एकलप । सेहि
स्त्रेर व्याख्याय शुभ, विशुद्ध, अव्याघाती एই तिनटी विशेषण आहारक शरीरेर प्रदत्त हइयाछे ।
खेतान्त्रेर सम्प्रदायेर मते “प्रमत्तसंयतस्त्रैव” एইकलप पाठ त्वाने “चतुर्दशपूर्वधरात्मेव” एইकलप पाठ
वर्तमान देखा याय, इहाते खेतान्त्रेर मते चतुर्दश पूर्वधारी श्रुतकेबलौ मुनिगणेरहि आहारक शरीर
निर्दिष्ट बलिया थाकेन, अपरेर नव । “शरीरेर उपादानसकल आहरणपूर्वक हय बलिया एই
शरीरेर नाम आहारक” ॥ ११ ॥

तीर्थेश-देव-नारक-भोगभ्रवोऽवण्डायुषः+ ॥ १२ ॥

टीका । तीर्थेशेति । येतु तीर्थं कर देव-नारक-भोगभ्रमिकास्ते शरीरिणः

* “आहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव” एवं पाठान्तरमपि क्वचिद्दृश्यते ।

+ अत खेतान्त्रीरथस्त्रैवपाठेतु “ऐपातिकचरमदेहोऽमपूर्वम्” इतानेन सर्वेषां चरमशरीरित्वं एवमूलम-
पूर्वागामस्थान्युत्कृष्टविश्वाते । तस्य लाग्नुकृताचा एकथितम् । त्राध्यायास्ते द्वितीयिं द्विपक्षाशृण्यकम् । एकम्नि तद्वे
स्त्रैवमेकमूलीकृत्याश्वानि बहुनि स्त्राणि विषयावस्ताराथमूलानि ।

अखण्डायुषो भवन्ति । ये अकाले निधनं गता बद्धायुष्का अन्तरा नैव ते
खण्डिता अतस्ते अखण्डायुष्कसंज्ञिनः सुप्रः । तीर्थैश प्रभृतीनामकाल मरणं न
भवति । केनापि वाद्यहेतुना एतेषामायुषोभेदश्चेदपरिवर्त्तनानि न भवेयुः । एतेस्य-
शक्तया पूर्णायुष्का भवन्ति । परं ये मनुष्य तिथ्यगादयस्तेषां नैवाखण्डायुष्येत् ।
कदाचिद व्यतिक्रमेणचाखण्डायुः सम्भवः सप्तात् । यथा मानवस्तपसा देवसं लभते ।
समाष्य सूत्रसप्त द्वितीयाध्याये द्विपञ्चाशत् सूत्रेऽति-जाटिल्येनायं सिद्धान्तो-
विहितः । अत्र तु सारल्येन षष्ठीरत्या उक्तः । परमनयोराशयोऽभिन्नः । भाष्ये
अनेत्र विषयाः सम्यक् प्रपञ्चिताः सन्ति । पातञ्जलयोगदर्शने पुराणशास्त्रेचास्मिन्
विषये मतभेदोऽस्ति । अत्राहंत सिद्धान्तोभाष्यटीकादौ प्रपञ्चितः विस्तरभियान-
प्रतन्यते ॥ १२ ॥

श्रीमत्प्रभाघन्दाचार्य-विरचिते तत्त्वार्थसूत्रे

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

सव्याख्यामूलबाद । तीर्थंकर, देव, नारकी, (तिर्यक) ग्रन्थिं भोगभूमि स्थानीय अथगु
आयुक्त हइया थाके । अकाल मरणादि द्वारा बद्ध आयुक्तगणेर अर्थात् याहादेर मध्य-समये
कोनरूपे आयुः काल खण्डित हय नाहि ताहाराहि अथगुय संज्ञा प्राप्त । तीर्थंकर ग्रन्थिर अकाल
मृत्यु ना थाकाते अर्थात् बाहिरेव कोन कारण द्वारा आयुर उच्छेद वा परिवर्तन हय ना एই
निर्मित ताहारा कालक्रमे नियमित आयु भोग करिया थाके । अपर मतान्तरे साधारण मरुष्य
ओ तिर्यग् (पक्ष ग्रन्थि) गणेर अथगुय हওযার नियम नाहি । अपर काहारও मते हইতेओ
पारে, ना हইतेओ पारे । एই बিষये सत्तायु स्त्रे द्वितीय अध्यायेर शेषे (५२) स्त्रे खब
कठिनভाबে ये सिद्धान्त करা। हইযাছে (तदपेक्ष) । एই स्त्रে सरলভাবে प্রতিপাদ्य बিষय बলা
হইযাছে । उভয় स्त्रের अर्थগত भेद बিশेष नয় । अপर बিষয়গুলি भাষ্যের अনুবাদে उল্লিখিত
আছে ॥ १२ ॥ (*)

इति श्रीमद् द्वितीयचतुर्दशी-पञ्चतीर्थ-दर्शनाचार्य बिरचित-बालबोधिन्याख्य-

टीकायाः तत्त्वार्थस्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति तत्त्वार्थस्त्रे सव्याख्यामूलबादे द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

* भाष्यकारেव मते उत्तम पुरुष तीर्थंकर ग्रन्थिं औपपातिक वा चरम शरीर, इहादेव आयुः अपरिमित । एই
मते उत्तम पुरुष तीर्थंकर, बालदेव, समाट ग्रन्थि । चरम देह मरुष्यहि हইবে अपर जीव नয় । ताहारा সেই লক्ष-
শरীরের সহিতই সিদ্ধিলাভ করিয়া থাকে

तृतीयोऽध्यायः

रत्नप्रभाद्याः सप्तभूमयः ॥ १ ॥

टीका । रत्नेति । अत्र रत्नप्रभाभिधानादयो हि सप्तसंख्यकाः प्रागुक्त-
नारकाणां भूमयोभवन्ति । नरकेषु भवा नारकाः । नरकप्रसिद्धये इदं सूत्रमुच्यते ।
अस्मिन् आदि शब्दोपादानात् भूमीनां सप्तसंख्याभेदो भवति । तथाच ता भूमयः ।
रत्नप्रभा-शक्तिप्रभा-वालुकाप्रभा-पञ्चप्रभा-धूमप्रभा-तमःप्रभा-महातमः प्रभाः स्युः ।
एकस्याभूमेरधोऽपराभूमिः । यथा रत्नप्रभाया अधोदेशे शक्तिप्रभाभूमिर्भवति । एवम-
न्यस्याभूमेन्द्र्यम् । जैनागमशास्त्रे रत्नप्रभामादि कृत्य पूर्वोक्ताः सप्तभूमयो नारक-
भूमयोभवन्ति । सभाष्य तृतीयाध्यायस्थ प्रथमे रत्नशक्तिरेत्यादि सूत्रेण सार्वमस्य
सूत्रस्यार्थभिन्नत्वं नास्ति । तत्र विस्ताररूपेणोक्तं अस्मिन् संक्षेपेणेति ।
एतासां सप्तभूमीनां घनेन वातेन अम्बुना आकाशेन च प्रतिष्ठा अधोऽप्योभवेयुः ।
एवं तत्र सूत्रे भाष्ये च विस्ताररूपेण सर्वं वर्णितमस्ति । अन्यत्र ऊर्ज्ज्ञं भूरादि-
सप्तलोकसंस्थानानि । अधोदेशे अतलादि सप्तसंस्थानानि कीचित्तानि । उभयो-
र्मेलनेन चतुर्दश भुवनानि स्युरिति ॥ १ ॥

सव्याख्यामूर्वाद । रत्नप्रभा ग्रन्थिति सातटी भूमि वा नरक संस्थान आच्छे । पूर्वे नारक-
देहेर कथा बला हइयाछे, एখন ताहादेर रत्नप्रभा, शक्तिप्रभा, बालुकाप्रभा, पक्षप्रभा, धूमप्रभा
तमःप्रभा, महातमःप्रभा एই सातटी भूमिर बिषय बत्त्वान सूत्रे बलितेछेन । एই भूमिसमूहेर
मध्ये एকेर अधोतागे अपरेर अवस्थिति, येमन रत्नप्रभार नियमागे शक्तिप्रभा भूमि । पूर्वान
शास्त्रे सष्ठ पाताल भूमिर सेहि भाबेहि बर्णना आच्छे । एই सूत्रे आदि शक्ति द्वारा शक्तिप्रभा
छयाटि भूमि गृहीत हइयाछे । सत्ताष्य सूत्रे एकेर नियमे अग्नेर अवस्थानाओ कथित आच्छे, एবं
एक हइते अपर द्रुमशः सूल इहा ब्यक्त आच्छे । भूमिसकलेर प्रतिष्ठा घन, बायु, जल, आकाश
पदार्थ ताहाओ स्वयंकृत आच्छे । एই सूत्रे सेहि सूत्रोक्तपञ्चवित बिषय संक्षेपे बर्णित करा
हइयाछे, उत्तरेर बिरोध प्रतीति हय नाहि । अपर बिषय भाष्येर अमूर्वादे ब्यक्त आच्छे ॥ २ ॥

तासु नारकाः सपञ्चदुःखाः (**) ॥ २ ॥

टीका । तास्मिति । तासु प्रागुक्त रत्नप्रभादि सम्भूमिषु । नारक-एतनाम्ना जीवाः तिष्ठन्ति । ते च जीवा पञ्चविधैर्दुःखैः संयुक्ता भवन्ति । तानि पञ्चपरस्परोदारितस्वसंक्षेपरिनामज-क्षेत्रस्वभावजासुरोदीरित-नैमित्तिकानीति । एवमसंख्येयानि दुःखानि तैश्च ते जीवा निरन्तरं संपीडिताः ताडिताश्च । अन्यान्य परिमितानि दुःखानि प्रागुक्तपञ्चस्वन्तर्गतानि ह्यः । नरकबणेनन्तु-भाष्येऽस्ति । समाध्यसूत्रे तृतीयाध्याये प्रथमसूत्रा त्पञ्चमसूत्रं यावत् ये विषयावर्णितास्तेचात्रान्तर्णीताः संक्षिप्ताश्च । “सञ्चतुक्खम्” इति औद्धाः । “त्रिविधं” दुःखमिति कापिलाः । “बाधनालक्षणं” दुःखमिति” गौतमाः । गोतमसूत्रे मुखलक्षणं नोक्तम् । “दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” इति पातञ्जलाः । ऐहिकं मुखं क्षणिकमेव । कैवल्यमुखमेव उपासनादिलक्ष्यं नित्यम् । अन्यत्र तत्र भाष्ये प्रपञ्चितमस्ति ॥ २ ॥

सर्वाख्याहृवाद । उल्लिखित शात् प्रकार भूमिते नारक जीवगण अवस्थान करें एवं ताहारा पाँच प्रकार दुःख द्वारा सर्वदा आक्रान्त थाके । प्रथम शृते शात् प्रकार भूमि वर्णित आछे । उक्त पाँच प्रकार दुःख, शीय क्रेश परिगाम जात, क्षेत्र स्वात्मजात, परम्परोदीरित, अस्त्रोदीरित, नैमित्तिक । अपर नानाविध दुःख (कपिलोक्तु एकविंशतिदुःख), एই पञ्चविध दुःखेर अस्तर्गत । एইकूप अद्यंद्युःखद्वारा ताहारा निरस्त्र आक्रान्त थाके । शकल दुःखेर नाम उल्लेख करा हय नाहि । संसारेव जीवेर दुःख असीय । सत्ताव्य शृते तृतीयाध्यायेर प्रथम शृत्र हीते पाँच शृत्र पर्यष्ट याहा याहा एই विषये बला हीयाछे गे समूदय एই शृते संक्षेपे वर्णित आছे । भाष्येर भाष्यादेद अपर विषय ज्ञातव्य ॥ २ ॥

जम्बूदीपलवणोदादयोऽसंख्ये द्वीपोदध्यः ॥ ३ ॥

टीका । जम्बित्यादि । जम्बूदीपलवणोदध्यादितः असंख्येया अवान्तर भेदात्र द्वीपा उपद्वीपाः समुद्रा उपसमुद्राश्च भवन्ति । एते विषया शास्त्रान्तरे पुराणे,

(*) अस्मिन् शृते यत्पि पञ्चविधानि दुःखानि उद्दिष्टानि तथापि “दुःखवह्लः संसारो हेयः” इति निः शक-सिद्धान्तः । “सर्वं दुःखं” इति बुद्धदेवाः । “त्रिविधं दुःखम्” इति कपिलर्घः । तैर्थेव “दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” इति पातञ्जलाः । “बाधनालक्षणं दुःखम्” इति गौतमाः । गोतमशृतेष्व द्वयस्त्र लक्षणं नोक्तम् । एवमेवाहरणे दार्शनिकाः केवलं चार्काकं विनेति ।

योगदर्शनभाष्ये तद्वार्तिके ज्यौतिषे गोलाध्यायेऽन्यत्र च बहुधा वर्णिता आसन् । सभाष्यसूत्रेऽपि । “जम्बूद्वीप लवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः” इत्येवं पाठो दृश्यते । तत्र “शुभनामान” इति विशेषणं प्रदत्तम् । अत्र तु तत्स्थाने “अस्त्वयेय” इति पदं सन्निविष्टम् । अनयोः सूत्रयोरभिप्राय-भेदो नोपलभ्यते । जम्बूद्वीपादयो-द्वीपस्तेन कथिताः । लवणादयश्च समुद्राः । शुभनामान इति । शुभान्येव नामानि यषामिति ते शुभनामानोभवन्ति । अन्येतु लवणेष्वसुरासर्पिं दिदुग्धजलान्तकान् समुद्रान् सप्त प्रोच्चुः । एवं “द्वयोद्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोद्विपिमुदाहरन्ति” इति भास्कराचार्याः । अनप्रत् सूत्रभाष्ये वर्णितमस्ति ॥ ३ ॥

सव्याख्यामूलाद । जम्बूदीप एवं लवण समुद्र आदि करिया द्वीप ओ समुद्र असंख्येर । अर्थात् उक्त द्वीप ओ समुद्रेर अस्तर्गत कुद्र कुद्र वह द्वीप एवं उपसमुद्र उपस्थिति उपसागर रूपे वर्तमान । ऐहि विषये पूराण ओ ज्योतिष शास्त्रे नानाविषय वर्णित आছे । तृतीय अध्यायेर सत्त्वाय सम्मुख्ये “जम्बूदीप लवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः” एहिरूप पाठ्यतेद आछे । द्वीप एवं समुद्रेर “शुभनामानः” ऐहि विशेषण ताहाते आछे; ऐहि सूत्रे “असंख्येराः” एहिरूप विशेष विशेषण अद्वत् हइयाछे । भास्कराचार्येर मते (गोलाध्याये) हइ हइ समुद्रेर मध्ये एक एकटा द्वीप कीर्तित आछे । अप्रत् विषय समूह भाष्ये उक्त हइयाछे । ‘पञ्चांस्तिकाय-समुदायहि लोक’ ऐहि प्रसঙ्गे द्वीप ओ समुद्रादिर वर्था जैनागमे वर्णित आछे ॥ ३ ॥

तन्मध्ये लक्ष्योजनप्रमः सचुलिकोमेरुः ॥ ४ ॥

टीका । तन्मध्य इति । तेषां द्वीपसमुद्राणां मध्ये तन्मध्ये इत्यर्थः । लवणोदादयः लवणाभ्वृधि प्रभृतयः । तेचासंख्येया द्वीपा अव्ययश्च भवन्ति । मध्यभागेरु लक्ष्योजनप्रमाणमितः चूलिकया (*) सहितोमेरुरद्विर्वत्त इति । सभाष्य सूत्रेण सार्ज्जमस्य पाठभिन्नवस्ति । “तन्मध्ये मेरुनाभिष्टृत्तो योजनशत-सहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः” इति । एतस्य भाष्येऽन्यत् सर्वे व्याख्यातम् । सूत्रकृता “तन्मध्ये मेरुनाभिष्टृत्तो ” ऽप्येवं पाठमात्रित्य मेरुगिरिनार्भिरूपमित्येवं

* “कर्म्मूलसूत्रलिका” इत्यमरः ॥ १ ॥ “चूलिका नाटकसाङ्गे कर्म्मूले च हितिनाम्” इति मेदिनीकरः ॥ २ ॥ अत्र छडा अपि चूलिका सप्तरति उल्लोक्येत्यात् । तृतीयाध्याये नवमस्त्रभाष्ये एवमृद्गम् यथा—“वैदृष्टवह्नाचात्मूलिका चञ्चारिंशद्योजनामुद्गच्छ त्रयेण मूले द्वादश विकस्तेन” इति ।

मध्यस्थितं प्रत्यायन् अस्य परिमाणं नोक्तम् । परन्तु जम्बूद्वीपस्य लक्ष्योजन-परिमाणं समुदितम् । अत्र सूत्रे जम्बूद्वीपस्य परिमिति मतुक्ता सुप्रेरोः परिमाणं कथितमिति विशेषः । एतन्मते जम्बूद्वीप-मेहशैलयोद्द्यो-लक्ष्योजनपरिमाणमिति । अन्यत्तस्मिन् भाष्ये प्रसारितं व्याख्यानमस्ति । संक्षेपोक्तिरत्रेति ॥ ४ ॥

सर्वाध्यात्मवाद । पूर्वे कथितद्वीपो गम्भुद्देरे यद्ये लक्ष्योजनं प्रमाणं एवं छुलिकारं सहित येकं पर्वतं बर्त्त्वान् । सत्ताय इत्त्रे “तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तः” एইकूपं उक्ति द्वारा मेरुपर्वतं नाभिरूपे मध्यस्थित बला हइयाछे किन्तु ताहारे कोनं परिमाणेरे कथा उल्लेखं ना करिया जम्बूद्वीपके लक्ष्योजनं प्रमाणं विस्तारं बलिया ताहारे उपदेशं देओया हइयाछे । एই (तत्त्वार्थ) इत्त्रे जम्बूद्वीपेरे कोनं ओ परिमाणेरे उल्लेखं ना करिया मेरु पर्वतेरे परिमाणेरे उपदेशं प्रदानं करा हइयाछे । किन्तु एই उत्तम्ह (जम्बूद्वीप ओ मेरुपर्वत) लक्ष्योजनं परिमिति ॥ ४ ॥

हिमवत्समुखाः षट्कुलनगाः ॥ ५ ॥

टीका । हिमवदिति । हिमवन्तमादाय षट्संख्याकाः कुलशैलाभिधाना-पर्वता गिरयो भवन्ति । ते च षट्शैलायथा । महाहिमवान् निषधः नीलः रुद्रमी शिखरी त्येते पञ्च भवन्ति हिमवदादिषट्डिति । षट्पर्वता वर्षधराः स्युः । जैनागमेन्तु हिमवतासहेति प्रसिद्धिरस्ति । एते शैला जम्बूद्वीपादौ स्थिताः । समाप्यो-मास्त्वात्मसूत्रे एकादशं संख्यके च “तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महा हिमवन्निषधनील-रुद्धिम-शिखरिणोवर्षधरपर्वताः” । तत् तेषां विभक्तारः तद्विभागेन वर्त्तन्ते इत्यर्थः । अन्यदभाष्ये विद्यते पुष्कलम् । अन्यत्र पुराणे प्रोक्त-मन्यत् “महेन्द्रोमलयः सर्वो । स्त्रक्षवान् मुक्तवान् पि । विन्ध्यप्रश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः” इति ॥ ५ ॥

सर्वाध्यात्मवाद । हिमालयं पर्वतं आदि पूर्वकं छयटी पर्वतेरे नाम कुलाचलं शैलं । एই इत्त्रे षट्संख्या द्वारा निर्दिष्टं हওयाते ‘प्रमुख शब्द’ द्वारा महाहिमवान्, निषध, नील, रुद्री, शिखरी एই पाँचटी कुलाचल मध्ये संगृहीतं हइयाछे । यतास्त्रे कुलाचलं सातटी । जैनागमं शास्त्रे हिमवान् आदि करिया छयटी कुलाचलं पर्वतेरे नाम उल्लिखितं आছे । से सकलं पर्वतं जम्बूद्वीपं मध्ये अवस्थित । सत्ताय- उमास्त्राभिग्रहे तृतीयाध्यायेरे एकादशे इत्त्रे से सकलं पर्वतेरे नाम सूक्ष्मिकाबे संगृहीत आছे ॥ ५ ॥

तेषु पञ्चादयोहदाः (*) ॥ ६ ॥

टीका । तेष्विति । प्रागुक्तकुलाचलेषु उपरि स्थिताः पञ्चादयो हदा अगाधजलाधारा देवेखाताश्वेति । अत्रादिपदेन महापञ्चादयोबोध्याः । स्वीय-जम्बुद्वीपसमासे “विदेहयोद्रौत्रिंशद्विजयाः” इति प्रसङ्गे भाष्यकृता उक्तं—“पञ्च-सुपञ्च-महापञ्च-पञ्चवच्छत्तेष्वः कुमुद-नलिन-सलिलवन्तः” इति । अन्येत्वेवं वदन्ति “महापञ्च-तिकिंस-केशरी-महापुण्डरीक-पुण्डरीक”-पञ्चसंख्यका श्वेयाः । एते महाहिमवति कुलाचलारुये उपरि स्थिताश्व । उमास्वामिनां भाष्येचास्ति “द्वीप-समुद्र-पर्वत-हृद-तडाग-सरांसीति” । “तत्रागाधजलोहृदः” इत्यमरः । केचन वदन्ति “पञ्चमहापञ्च” इत्यादि सूत्रे चतुर्दशसंख्यके हृदोवर्णितः परं तत्र ताहक् सूत्रं नास्ति ॥ ६ ॥

सव्याख्यामूलवाद । पूर्वे कथित कुलाचल शैलेर उपरि देशे पञ्च ग्रन्थानि हृद वर्तमान । अगाध जलपूर्ण अमानव थातेर नाम हृद । स्त्रियुक्ति आदि पद वारा पञ्च, सूपञ्च, महापञ्च ग्रन्थानि हृदान्तरेर नाम गृहीत हइयाछे । मतान्तरे महापञ्च, तिकिंस, केशरी, महापुण्डरीक, पुण्डरीक एই पाँच ग्रन्थानि हृदेर उल्लेख देखा याव । “पञ्च महापञ्च” एইकले चतुर्दशसंख्यक सूत्र सभाय शूलक्रियेनाहि । भाष्यकारेर ‘जम्बुद्वीप गमास’ नामक ग्रन्थे पञ्चादिहृदेर उल्लेख आছे । भाष्ये ओ द्वीप, समुद्र, पर्वत, हृदेर उल्लेख देखिते पाओया याव । एই विषय पूराण शास्त्रे विशेषताबे उक्त आछे ॥ ६ ॥

तन्मध्ये श्रादयोदेव्यः ॥ ७ ॥

टीका । तदिति । तत्त्वेषां द्रदानां प्रागुक्तानां मध्ये श्रीप्रभृतयोदेव्यः सदा दिविच घोतनशीलाः शक्तयः तिष्ठन्ति । ताश्व देव्यो यथा हीष्टुतिः कीर्त्तिंसुद्धिल-लेक्ष्मीरेताः पञ्चेति । “मणिपीठिकायां श्रीदेव्याः शश्या” इति जम्बुद्वीपसमासे । मतान्तरेरु सभाष्योमास्वातिसूत्रे ऊनविंशतिसंख्यके हृदजात सरोजोपरि वासिनी श्रीप्रभृतिदेव्युक्ता । सम्प्रदायभेदे सूत्रपाठास्तद्विषयसंख्यागताः प्रभेदाश्व सन्त्येवेति प्राक् कथितम् । तेन तेन नापि तत्त्वविकृतिरिति ॥ ७ ॥

* सत्तावोमासातिश्वत्रे तृतीयाधाये उनविंशतिसंख्यके षष्ठिति तैलेतात्मृश्म । नवा तत्त्व भाष्य तात्मृश्मिति । उत्तमाशातीनां जम्बुद्वीपसमाने, पश्चादीनां हृदानां विशेषोल्लेखोद्दिष्टि । भाष्ये कुत्रितिश्वत्रात्मृश्मिति ।

সব্যাখ্যান্তুবাদ। পূর্বে কথিত হৃদসকলের মধ্যে শ্রীপ্রভুতি দেবীগণ অবস্থান করেন। দিব্যস্থানে দ্যোতনশীল (সদা দীপ্তিযুক্ত) যে শক্তিসমূহ তাহারাই দেবী সংজ্ঞায় আখ্যাত। দেবী সকল যথা,—ঙ্গী, ধৃতি, কীর্তি, বৃক্ষি, লক্ষ্মী, এই পাঁচ শক্তি। এই ভিন্ন শাস্ত্রান্তরে উচ্চশক্তি, দ্বাদশশক্তি, নবশক্তি, ঘোড়শশক্তি (কলাকুপা), বটকীর্তিকাশক্তি, ত্রিশক্তি, কামকলাশক্তি, চতুর্থশক্তি (যোগিনী), শতশক্তি প্রভৃতি উচ্চ আছে। ‘জন্মুদ্বিপসমাপ্ত’ নামক টাকায় লিখিত আছে। “মণি পীঠিকাতে শ্রীদেবীর শয্যাস্থান”। মতান্তরে সভাযুক্তে (১৯) লিখিত আছে,—পদ্মের উপরি কমলবাসিনী শ্রী প্রভুতি দেবী অবস্থিত। সম্প্রদায়ভেদে স্ত্রাদির সংখ্যার তারতম্য ও পাঠ্বেদে দেখিতে পাওয়া যায়। তাহাতে মূলত্বের অন্তর্ভুক্ত হয় না ॥০॥

তেজ্যো গঞ্জাদয়শ্বতুইঃ মহানয়ঃ (*) ॥ ৮ ॥

টীকা। তেজ্য ইতি। তেজ্যঃ পূর্বৌক্ত হৃদেশঃ ভাগীরথী প্রভৃতয়ঃ মহত্যঃ সুদীর্ঘা নব্যঃ সরিতো বিনির্গতাঃ রযুরিতি। তাঃ সরিতশ্বতুইঃ শমসংবয়কাঃ। সুত্রেভ্যস্মিন্ন নদীনাং সংবয়ানিহে শেনাদিপদেনচাগমোক্তাঃ সিন্ধু-রোহিত-রোহিতাস্যা হরিত-হরিতকান্তা-সীতা-সীতোদা-নারী-নরকান্তা-সুবর্ণকুলা রূপ্যকুলা-রক্তা-রক্তোদা এতা ত্রয়োদশসংরূপকাঃ সংগৃহীতাঃ। শ্রীমদ্বামাস্যাতিভাষ্পে বিশতিকে স্ত্রে চ “গঞ্জাসিন্ধু” ইত্যাদিপাঠান্তিতে আসাং সরিতাং নামোল্লেষ্টোভ্যস্তীতি কেষাং চিন্মতম্। পর’ শ্঵েতাধৰীয় সুত্র-পাঠে তাত্ক্ষণ্যসুত্র নাস্তি। অত্র তু সংক্ষেপেণোক্তম্। কলিকাতারূপ্যনগরে মুদ্রাপিত সভাষ্য সুত্রেভ্য নতাদৰ্শ সুত্রমুপলভ্যতে ইতি ॥ ৮ ॥

সব্যাখ্যান্তুবাদ। পূর্ব স্তুতে কথিত হৃদ সকল হইতে গঙ্গা প্রভৃতি চতুর্দশ নদী নির্গত হইয়াছে। এই স্তুতে চতুর্দশ সংখ্যা অবধারিত থাকাতে এবং আদি শব্দ দ্বারা জৈনাগম বর্ণিত সিঙ্গু, রোহিত, রোহিতাশ্চা, হরিত, হরিতকান্তা, সীতা, এবং সীতোদা, নারী, নরকান্তা, সুবর্ণকুলা, রূপ্যকুলা, রক্তা, রক্তোদা এই অযোদশটি নদ নদীর নাম গৃহীত হইয়াছে। উমাস্বতি-আচার্য স্বীয় স্তুত গ্রন্থে “গঙ্গাপিঙ্গু” ইত্যাদি স্তুতে (২০) উচ্চ নদ নদীরনাম উল্লেখ পূর্বক সংশ্রেণ করিয়াছেন। কিন্তু শ্বেতাধৰের সম্প্রদায়ের বীতি অমুসারে এইক্রমে স্তুতের পাঠ দেখা যায় না। এসিয়াটিক সোসাইটিতে মুদ্রিত সভাষ্য স্তুতের পাঠও তত্ত্ব নয় ॥ ৮ ॥

ভরতাদীনি বর্ষাণি ॥ ৯ ॥

টীকা। ভরতেতি। অত্র ভরতাদীনি বর্ষক্ষেত্রাভিধানানি জ্ঞেয়ানি।

(*) খেতাধৰমস্মাধোক্তঃ পাঠোন্তাদৃশ উপলভ্যতে।

अत्रादिपदेन हैमवत-हरि-विदेह-रम्यक-हैरण्यवतै-रावतनामानि जम्बूदीपस्थिता-नि षड्वर्षाणि रुः। सभाष्य दशमसंख्याकसूत्रं “भरत-हैमवत-हरिविदेह-रम्यक-हैरण्यवतै-रावतवर्षाः क्षेत्राणि” भवन्ति इत्यथः। इत्थमनेनाभिन्नार्थकं हृशयते। अत्र मन्त्रेष्टोक्तं तत्रतु वैश्वदेनोक्तमिति सम्यगाशयः। लोकादीनां निवासस्थानस्तेन वर्षाणि तानि क्षेत्रस्त्रूपाणीति तत्र भणितम्। तथाहि भारतवर्ष-विषये पुराणशास्त्रेऽस्ति। “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेऽचैव दक्षिणम्। वर्षन्तद्वा भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः।” अन्येषां वर्षाणां वृत्तं भाष्यादावस्ति ॥ ९ ॥

सव्याख्यामूलवाद। भरत अङ्गति वर्षके क्षेत्र नामे व्यबहार करा हय। एইस्त्रे आदिपद द्वारा अपर ैहेमवत-हरि-विदेह-रम्यक-हैरण्यवत-ऐरावत एই छयाटि वर्ष गृहीत हईयाछे। सत्ताष्ट उम्भाति आचार्येर, दशम श्वत्रे विष्णुतत्रपे एই अध्याये वर्ष विषये याहा बला हईयाछे एই श्वत्रे से समूद्रय संक्षेपे कथित हईयाछे। उत्तम श्वत्रेर अभिप्राय एकत्रप। अपर वह विषय भाष्य ओ टिकाय बन्धित आछे ॥ ९ ॥

त्रिविधा भोगभूमयः ॥ १० ॥

टीका। त्रिविधेति। भोगभूमयः त्रिविधा भवन्ति। तासां भूमीनाम् त्रैविध्यन्तु उत्तममध्यमाध्यमभेदेन भवेदिति। विदेहक्षेत्रस्थित देवकुरुतरकुरु-द्रुयोर्मध्ये उत्तमकर्मभूमिः सम्यग्व्यवस्था अस्ति। हरिवर्म्यकक्षेत्रद्रुयोर्मध्ये मध्यम-भोगभूमिव्यवस्थास्थिता। हैमवत हैरण्यवतक्षेत्रयोर्मध्येऽस्मा भोगभूमिसंस्था भवति; परन्तु सभाष्योमास्यातितत्वार्थाधिगमसूत्रे ईदशं स्वतत्रत्वेन सूत्रं नैव हृशयते। दिग्मवरीयमते “एकद्वित्रिपल्योपमः”। “तथोत्तराः”। इत्थं सूत्रद्रुयमस्ति-त्रुतीयाध्याये विंशत्यनविंशत्संख्यकम्। इवेताम्वरीयमूत्रपाठे ते द्वे नस्तः। परमनेन सूत्रेण साकं तयोर्र्थाभिन्नतमस्ति ॥ १० ॥

सव्याख्यामूलवाद। भोग भूमि तिन भागे विभक्त। एই श्वत्रे ताहार प्रकार ग्रन्थित हईतेछे—(क) उत्तम (ख) मध्यम (ग) अधम वा जघन। विदेहक्षेत्रस्थित देवकुरु एवं उत्तर कुरुते उत्तम भूमि व्यबहृ। हरि ओ रम्यक वर्षक्षेत्रे मध्यम भोग भूमिस्थिति। ैहेमवत ओ हैरण्यवत क्षेत्रे अधम भोग भूमि निर्दिष्ट रहियाछे। अपर विषय भाष्ये एवं अम्बूदीप-गमागमन्तर्गते बन्धित आছे। सत्ताष्ट उम्भाति आचार्यश्वत्रे एইकल प क्रोन अत्तम श्वत्र यदि ओ

नाथाके किञ्च दिग्घरीय कोन कोन ग्रहे “एकवित्तिपल्लेयापमः” (१९) एवं (२०) “तथोत्तराः” एই सूत्रबय देखिते पाओया याव। शेतास्त्रीय सूत्रपाठे उक्त छुट्टि सूत्र नाइ ॥ २० ॥

भरतैरावतेषु षट्कालाः * ॥ ११ ॥

टीका । भरतेति । अत्र भरतैरावतनाम्नोः क्षेत्रयोर्मध्ये षट्कालाः सन्ति । अस्य सूत्रस्याशयानुसारि सभाष्योमास्त्वातिदेव-सूत्रमिति । तथाहि “तत्र भरतैरावत विदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुतरकुरुभ्यः” इति योङ्गशसंख्याकं सूत्रम् । अनयोराशयगतप्रभेदोनास्ति । अन्यत्रास्य पाठरीतिरेताहसी । “भर-तैरावतयोर्द्दिंहासौषट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसपिणीभ्याम्” इति । श्वेताम्बरीय-सूत्रपाठेतु अदः सूत्रं नविच्छते । षट्काला इत्यस्यार्थोऽन्यथा भाष्ये कथितः ॥ ११ ॥

सव्याख्यामूलबाद । भरत ओ ऐरावत नामक क्षेत्रेते हस्ति काल बत्त्वान रहियाछे । एই सूत्रेर मर्मार्थ खुब जटिल । शेतास्त्र योग्यामयेर यते एइक्कप पाठ नाइ । दिग्घरीय सूत्रपाठ याहा देखिते पाओया याव ताहातेओ पाठेर ऐक्य नाइ । कोन कोन दिग्घरीय पण्डितेर यते सत्ताश्य सूत्र पाठ एइक्कप “तत्रैरावतयोर्द्दिंहासौषट्समयाभ्यामुपसर्पिण्यव-सर्पिणीभ्याम्” । यतास्त्रेर उत्तर सूत्रेर अर्थेर सादृश बत्त्वान आचे । मुद्रित योग्याश्य सूत्र ग्रहे कतकण्डलि सूत्र तृतीय अध्याये पाओया याव ना ॥ ११ ॥

विदेहेषु सन्ततश्चतुर्थः ॥ १२ ॥

टीका । विदेहेष्विति । विदेहेषु विदेहारुपक्षेत्रेषु । सन्ततोऽहर्निशम् । चतुर्थः काल स्तिष्ठति । तथाचास्य सर्वार्थसिद्धौ टीकायाम् । “विदेहेषु संखेय कालाः” इत्येवमस्ति पाठः । सूत्रव्याख्यानकालेतु इत्थमित्र प्रोक्तम् । तथाहि “तत्र कालः सुषम दुःषमान्तोपमः सदाऽवस्थितः” । अस्मिन् व्याख्याने सदावस्थितः चतुर्थ-कालः सम्यक् सूचितः स्यात् । परन्तु सूत्रमेतत् सभाष्योमास्त्वातिसूत्रपाठे नैवास्ति । इवेताम्बरीयसूत्रपाठेष्पि सूत्रमिदं नावलोकयते । तुतीयाध्याये योङ्गश-संख्याकसूत्रे एवमुल्लेखोऽस्ति “भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयः” इत्यादि । त्रयः एते कर्मभूमयः पञ्चदशाधा विभक्ता भवन्ति । अन्यत्र अन्यत्र भाष्ये वर्णितमस्ति ॥ १२ ॥

(*) सूत्रपदब्यगतव्यचनस्त्रुतर्गतव्यविवक्षयेति ।

सूत्रमिदं शेतास्त्रीयाश्यां सूत्रपाठेनास्ति ।

नव्याख्यामूलबाद । विदेह क्षेत्र समुद्रे गकल समये चतुर्थकाल अवस्थित । ऐहि सूत्रेर आशय अमूर्यासौ स भाष्यहस्तपाठे कोन सूत्र देखिते पाओया याय ना । सूत्राबलीर टीकाकार श्वीय सर्वार्थग्निकि टीकाते “विदेहेषु संख्योजकालाः” एहिकुप उक्ति करियाछेन । सूत्रेर व्याख्याकाले बलियाछेन,—“तत्र कालः इत्यग द्वयमात्मेपमः सदावस्थितः” इहा द्वारा गकल समये चतुर्थकाल अवस्थित थाकार प्रतीति हय । ऐहि टीकाकारेर व्याख्यात सूत्राटि खेतास्त्रीय सूत्र पाठे देखिते पाओया याय ना ॥ १२ ॥

आर्या म्लेज्ञाश्व नरः (*) ॥ १३ ॥

टीका । आर्या इति । अत्र नराणां द्वैविध्यं स त्रकृदाह आर्या इति । अत्रार्थविषये बहुधामिप्राय भेदोऽस्ति । भाष्यकृत आहुः । “आर्याः पद्विधाः । क्षेत्रार्थां जात्यार्थाः कुलार्थाः कर्मार्थाः शिल्पाचार्याः भाषार्थाः इति ।” एतेषां लक्षणं भाष्ये पृथक्क्लेन वर्णितं दृश्यते । अपरे अवदन् आर्या-वर्तवासिनः केचन आर्याः । अन्येतु कुमारिकाखण्डे वर्णव्यवस्थितियुक्ता आर्या-इति । तदन्येतु म्लेज्ञाः । फणिमाष्योद्धृतश्रूतौ धर्मसूत्रे संहितासु सूत-संहितायां श्व म्लेज्ञविषये उल्लेखोऽस्ति । अस्मिन् नर इति नृशब्दात् प्रथमाया-बहुवचनेन निष्पन्नं पदं बोध्यम् । सभाष्योमास्यातिसूत्रं यथा “आर्या-म्लेज्ञाश्व” इति । अनयोराशयगतमैक्यमस्ति । आर्य-विपरीता म्लेज्ञा इति भाष्यकृन्यतम् । कैश्चिद्विभिरार्थ्यलक्षणमुक्तं । “कर्त्तव्यमाचरन् कम्म अकर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे यः स आर्यं इति स्मृतः” इति । तथा च चाणक्य मूत्रम् । “म्लेज्ञानामपि सुकृतं ग्राह्यम्” इति । अस्य व्याख्यानं मतकृत-चाणक्यसूत्र टीकायामस्ति । म्लेज्ञानामपि गुणा ग्रहणीयाः । तथाहि शास्त्रान्तरे “सवृत्तः सारमादश्यात् पुष्टेभ्य इव षट्पदः” । नीतौ च “गुणाः सवृत्रं पूज्यन्ते” इति । ज्योतिषे रोमकाचार्य-यवनाचार्य-पोलिशाचार्याणां सिद्धान्ता ब्रह्मगुप्ता-दिभि गृहीताः । अपरं भाष्ये वर्णितमस्ति ॥ १३ ॥

नव्याख्यामूलबाद । गानव आर्य ओ और एहि हृतागे वित्तक, इहा विदेह क्षेत्र निवास असंज्ञे सूत्रकार बलियाछेन । ऐहि सूत्रो ग भाष्य सूत्र एकार्थवाचक । “आर्याम्लिङ्गं” (३-१३०-१५)

(०) अत्र “म्लिङ्गं” इति पाठान्तरमस्ति । द्वृशपाठ्यस्त्रार्थोहर्वोद्धाराः शास्त्र ।

স্থিতে নর পদটি মৃশক হইতে প্রথমাবিভক্তির বহুবচনে নিষ্পন্ন। ভাষ্যকার এই স্থিতের ব্যাখ্যা বিশেষ কর্তৃপক্ষে করিয়াছেন। শাস্ত্রান্তরে লিখিত আছে “যে ভূভাগে চাতুর্বর্ণ্যব্যাহু নাই তাহাই ম্লেচ্ছ-দেশ”। “বাহারা যথাবিধি কর্তব্য কর্মের অঙ্গস্থান করে, অকর্তব্য ত্যাগ করে, তাহারা আর্য-নামে অসিদ্ধ”। নীতি শাস্ত্রের উক্তি এইরূপ “ম্লেচ্ছ হইতে ও স্বরূপ গ্রহণ করিবে”। জ্যোতিষের সিদ্ধান্ত ভাগে আছে পৌলিশাচার্য, রোমকার্চর্য, বৰনাচার্যের সিদ্ধান্ত উপাদেয়, ইহা ব্রহ্মগুপ্ত, বৰাহ-মিহিরাচার্য গুরুত্ব দ্বাকার করিয়াছেন। নীতিশাস্ত্রের সিদ্ধান্ত “সকল স্থানেই গুণের সমান ও শিক্ষা করিবে”। “সার বা তত্ত্ব সকল স্থান হইতে গ্রহণ করিবে”॥ ১৩ ॥

ত্রিষষ্ঠিশালাকাঃ পুরুষাঃ (০) ॥ ১৪ ॥

টীকা । ত্রিষষ্ঠীতি । এতে পুরুষা ত্রিষষ্ঠিসংখ্যকা ভবন্তি । শালাকাঃ পৃথক্স্বয়া গণিতাঃ । তে চ পুরুষাস্তীথঁ ঙ্করাঃ । শ্রীসৃষ্টভদ্বাজিতনাথ-সম্ভব-নাথাভিনন্দন-সুমতিনাথ-পত্রপত্রভূ-সুপার্থনাথ-চন্দ্রপত্র-সুবিধিনাথ-শীতলনাথ-শ্রেয়নসনাথ বসুপূজ্যস্বামী-বিমলনাথ-ধৰ্মনাথ-শান্তিনাথা-নন্তনাথ-কুন্থ-নাথা-হেনাথ-মল্লিনাথ-মুনিসুত্রতনমিনাথ-নেমিনাথ-পার্থনাথ-মহাবীরস্বামিনঃ চতুর্বিশতিঃ । এতে সব্বে শ্রীপুর্বনামধেয়াঃ । দ্বাদশসংখ্যকাঃ শ্রীচক্রবর্ত্তিনঃ । শ্রীভরত-সাগর-মাধব-সনাতকুমার-শান্তিনাথ-কুন্থনাথার্হনাথ-সুভাষ-মহাপত্র-হরিষেণ-জয়সেন-ব্রহ্মদত্তাঃ । নবসংখ্যকা চক্রবর্ত্তিনঃ শ্রীবাসুদেবাঃ । ত্রিপৃষ্ঠ-দ্বিপৃষ্ঠস্বয়ম্ভূ-পুরুষোত্তম-পুরুসিংহ-পুণ্ডরীক-দত্ত-লক্ষ্মণ-শ্রীকৃষ্ণাঃ । প্রতি রাসুদেবা-নবসংখ্যকা যথ । অশ্বগ্রীব-শ্রীতারক-মৈরক-মধু-নিশুম্ভ-বলি-প্রহ্লাদ-রা঵ণ-জরা-সন্ধাঃ । অপরে চ বলদেবাঃ । অচল-বিজয-ভদ্র-সুভদ্র-সুদর্শনা-নন্দ-নন্দ-পত্র-বলভদ্রাঃ । শ্রীসৃষ্টভদ্বমারভ্য-বলভদ্রান্তা মিলিত্বা সব ত্রিষষ্ঠি সংখ্যকাঃ পুরুষা: ভবন্তি । অন্যত ত্রিষষ্ঠিশালাকাপুরুষচরিতে সন্দর্ভজন্মন্ধেযম্ ॥ ১৪ ॥

সব্যাখ্যামূলবাদ । ত্রিষষ্ঠি ভাগে বিভক্ত পুরুষগণ । ইহারা তীর্থকর নামে অসিদ্ধ । এইরূপ স্তুত্যাপাঠ খেতাবীরীয় গ্রন্থে নাই । শ্রীখৰভদ্বে, অজিতনাথ, সম্ভবনাথ, অভিনন্দন, সুমতি-নাথ, পত্রপত্রভূ, সুপার্থনাথ, চন্দ্রপত্র, সুবিধিনাথ, শীতলনাথ, শ্রেয়নসনাথ, বসুপূজ্যস্বামী, বিমল-নাথ, অনন্তনাথ, ধর্মনাথ, শাস্ত্রনাথ, কুহনাথ, অর্হনাথ, মল্লিনাথ, মুনিসুত্রত, নেমিনাথ, নেমিনাথ,

(০) এই স্তুতিটি খেতাবীর স্তুত্যাপাঠ অস্ত মধ্যে নাই ।

पाञ्चनाथ, महाबीर सामी (बद्धमान) (२४)। श्रीपूर्वक एই तीर्थकरगणेर नाम व्यवहृत हय। द्वादशसंख्यक श्रीचक्रवर्ती। भरत, सागर, माधव, सनात्कुमार, शास्त्रिनाथ, कृष्णनाथ, अर्हनाथ, शूभोम, महापत्र; हरिषेण, जयसेन, ब्रह्मदत्त (१२)। नवमसंख्यक अर्द्धचक्रवर्ती श्रीबालदेव। त्रिपिष्ठ, द्विपिष्ठ, अवस्तु, पुरुषोत्तम, पुरुषसिंह, पुरुषपूणुरीक, दत्त, लक्षण, श्रीकृष्ण (९)। नवमसंख्यक प्रति बालदेव,—अर्थग्रीव, तारक, येरक, मधु, निशुक, (वा)—बलि, अह्लाद, रावण, जरासंक। नवमसंख्यक श्रीबलदेव। अचल, विजय, भद्र, शूभद्र, शुदर्शन, आनन्द, नन्द, पश्च, बलभद्र (९)। समष्टि संख्या (६३)। अग्न विषय त्रिष्टुशलाकापुरुष चरित ग्रन्थे वर्णित आছे ॥१४॥

एकादश रुद्राः ॥ १५ ॥

टीका। रुद्र एकादश स्तुत्यका भवन्ति। ते च काश्यपीय शिल्प-शास्त्रे उक्ता यथा। “महादेवः शिवोरुद्रः शङ्करोनीललोहितः। ईशानोविजयश्वेशो-देवदेवोम्बोद्धवः। कपालीशस्त्वतिष्ठेया रुद्र एकादश स्मृताः”। गीतायां श्रुत्वा “हृद्याणां शङ्करश्वास्ति” इति। शैवशास्त्रेऽपि तथैवास्ति। “पद्मपातोनमे वीरे नद्वेषः कपिलादिषु” इत्याचाय्य वचनरीत्योक्तम्। अन्यद्व बुधैश्चिन्तनीयम् ॥ १५ ॥

सव्याख्यामूलबाद। एकादश संख्यक कुद्रगण। एই एकादश संख्यक कुद्रगणेर नाम काञ्चीपीय शिल्पाण्डो, शैवशास्त्रे, पुराणादिते देखिते पाओळा याव। महादेव, शिव, क्रहु, शङ्कर, नीललोहित, ईशान, विजय, ईश, महादेव, भवोद्धव, कपालीश (११)। एই स्त्राटिओ शेतांशीय स्त्र गाठ पुस्तके नाहि ॥ १५ ॥

नव नारदाः ॥ १६ ॥

टीका। नवेति। नवस्तुत्यका नारदा भवन्ति। श्वेताम्बरीय सूत्र-पाठे इदं सूत्रं नोपलभ्यते। पुराणान्तरे मरीचिरत्रिरङ्गिरा पुलस्त्यः पुलहः क्रतु-भृगुर्वसिष्ठोनारदो नवैते स्युः। अन्यत्र “नारदाद्याः सुरर्षयः”। देवाः सुराः मन्त्र-द्रष्टृत्वेन ऋषित्वं गताः। गीतायामपि “देवर्षीणां श्व नारदः” इति। नारं नर-समूहं द्यति खण्डयतीति नारदः। शिल्पशास्त्रे च “भृगुरगस्त्यवसिष्ठगोतमान्निरस-स्तथा। विश्वामित्रोभरद्वाजोमहोतेजा ऋषिः स्मृतः। नारदोऽत्रिमहर्षिश्व नव एते प्रकीर्तिनाः।” अन्यत्र च “तुम्वरुभरतपर्वतबलदेव प्रभृतयो देवर्षयः”। अपरे

एतनाम्ना पर्वतान् आहुः । मतान्तरे तु नव नारदाः । देवर्षिर्देवोन्निश्च पिशूनः कलि-
कारकः तुम्बरः भरतः पर्वतो नारदा नव” इति । अन्यत सुबुधैश्चिन्तम् ॥ १६ ॥

सव्याख्यामूलाद । नारद नवसंध्याविशिष्ट । शेषांश्वरीय स्त्रे पाठेष एहीक्लप स्त्रेष्व
उल्लेख नाइ । काहाराओ मते तुम्बर, भरत, पर्वत, देवल प्रभृति नवजन ऋषि वा पर्वत विशेषेर नाम ।
तायेऽथवा जस्तु द्वीप-समास ढाकाय इहार उल्लेख नाइ । गीतार दशम अध्याये उक्त आचे
“देवर्षिगणेर मध्ये श्रीतगवान् नारदज्ञपे विराजित ।” शिल्प शास्त्रकारेर मते ‘तृष्ण, अगस्त्य
विश्विष्ट, गोतम, अन्निरा, विश्वामित्र, भरद्वाज, अत्रि, नारद एही नव जन महातेजा देवर्षि’ । एही
विषये नानाश्रेष्ठे मतास्त्रेर दृष्ट हय ॥ १६ ॥

चतुर्विंशतिः कामदेवाः ॥ १७ ॥

टीका । चतुरिति । कामदेवाः चतुर्विंशतिसंख्यकाःस्युरिति । ते च
यथा । मदन-मन्मथ-मार-प्रदुषम्न-मीन-केतन-कन्दर्प-दर्पकानङ्ग-काम-पञ्चशर-स्मर-
मनसिज-कुम्भमायुधानन्यज-पुष्पधन्व-रतिपति-मकर-व्यजात्मभू-पञ्चवाणा इति (२४) ।
पञ्चवाणाश्च क्षीरस्वामिभिरुक्ताः । “उन्मादनं शोचनञ्च तथा सन्मोहनं विदुः ।
शोषणं मारणञ्चैव पञ्चवाणा मनोभ्रुवः ।” अन्यत्र च “मदनोन्मादनञ्चैव मोहनः शोषण-
स्तथा सन्दीपणः समाख्यातः पञ्चवाणा इमे स्मृताः ॥” मिलिस्ता पञ्चविंशतिरेते ।
पञ्चवाणस्य पञ्चपुष्पाणि यथा, “अरविन्दमशोकञ्च च्यूतञ्च नवमल्लिका नीलोत-
पलञ्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ।” इति मणिभद्रकृतटीकायाम् ॥ १७ ॥

सव्याख्यामूलाद । कामदेव चरित्र (२४) संख्यक, यथाक्रमे ताहादेर नाम—मदन,
मन्मथ, मार, प्रदुषम्न, मीनकेतन, कन्दर्प, दर्पक, अन्न, काम, पञ्चशर, शर, श्रावरि, मनसिज,
कुम्भमायुध, अन्नुज, पुष्पधन्व, रतिपति, मकरधन्वज, आञ्चल्ल, पञ्चवाण । पञ्चवाण यथा—
उन्मादन, शोचन, सन्मोहन, शोषण, मारण । इह अग्र कोषव्याख्याते क्षीर स्वामीर उक्ति । उक्त
उन्निश्चितिर सहित पञ्चवाण मिलित हहिरा समष्टिते चरित्र संख्यापूर्ण । अपर ग्राष्टकारेर मते
पञ्चवाण एहीक्लप—मदन, उन्मादन, मोहन, शोषण, सन्दीपन । पञ्चवाणेर पञ्चपुष्प कामशास्त्रायामी
यथा,—अरविन्द, अशोक, चूत, नवमल्लिका, नीलोत्पल । (मणिभद्र कृत अভिधानटीका) ॥ १७ ॥

मनुष्य तिरश्चामुतक्ष्ट जघन्यायुषी त्रिपल्योपमालम्हूँहूर्त्ते ॥ १८ ॥

टीका । मनुष्येत्यादि । मनुष्याणां तिरश्चां पथ्यपक्ष्यादीनां क्रमेणोत-
क्ष्टमायुः जघन्यञ्च निकृष्टं भवति । मानवानामुतक्ष्टमायुः पक्ष्यादीनां निकृष्टमिति ।

त्रिपलयानाञ्च (०) असंख्यायुषाम् । तदेव भवति । जघनग्रमायुः अन्त-मुहूर्तं मेति अत्र मुहूर्ते^१ मुहूर्तं श्वेति पाठभेदोऽस्ति । सभाष्यचतुर्थाध्याये श्रीमदुमास्त्रात्सूत्रे पाठ-इत्थ मेव । “तृस्यिति परापरे तिपलयोपमान्तमुहूर्तं” । एवं “तिर्यग्योनीनाञ्च” । इति भिन्न- पाठात्मकयोः सूत्रयोः उल्लेखोद्दश्यते । तत्र च “अपरा पल्योपम-मधिकञ्च” । अस्याशयभाष्यमेवमस्ति । “मनुष्यतिर्यग्योनिजानां परापरे स्थिती भवतः ।” अनग्रज्ञ भाष्यम् । “सौधर्मादिष्वेव यथा क्रमपरा स्थितिः पल्योपममधिकञ्च” । अपरा जघनग्रा-निकृष्टेत्यर्थः । परा प्रकृष्टा उत्कृष्टेत्यनर्थान्तरम् । तत्र सौधर्मे^२ अपरा स्थितिः पल्योपममैशाने पल्योपममधिकञ्च” । तयोः सभाष्यसूत्रद्वयोर्विस्तृत-तयोक्तम् । अस्मिन् सूत्रे संक्षेपेणोदितम् । तदनयोरथैः क्यं विद्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीमत्प्रभाचन्द्राचार्य-विरचिते वृहत्तत्वार्थसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमहर्षरचन्द्र शास्त्रि पञ्चतीर्थदर्शनाचार्यं विरचित-

बालबोधिन्यार्थ्य-टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सर्वाख्यामुवाद । मानव ओ पशु पक्षी अभृतिर आयुः क्रमे उत्कृष्ट वा श्रेष्ठ एवं जगत् निकृष्ट हठग्रा धाके । त्रिपलयगणेर ओ ताहाइ हय । याहारा आषुर मुहूर्तं ताहादेरो गे सेक्कप आयु निर्दिष्ट । सभाष्य उमास्त्राति आचार्येर चतुर्थं अध्याये छुट्टे “नृस्तिः परापरे त्रिपल्योपमास्त्रमुहूर्ते” । तथा “तिर्यग्योनीनाञ्च” । बिस्तारकपे याहा बला हईयाछे एই सूत्रेओ ताहा संक्षेपे कथित हईयाछे । उत्तम ग्रन्थेर अर्थगत कोनउ अप्तेद नाइ । अपर सूत्रेर तांपर्य भाष्य एवं टीकाते वर्णित आछे । उक्त सभाष्य सूत्रेर चतुर्थं अध्यायेर शेष भागेर भाष्य दर्ज्य ॥ १८ ॥

इति श्रीप्रभाचन्द्राचार्य विरचिते वृहत् तत्वार्थसूत्रे श्रीनिष्ठरचन्द्रशास्त्रिकृत-

सर्वाख्यामुवादे तृतीय अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

(०) त्रिपल्योगमा असंख्यममरा वा ।

चतुर्थोऽध्यायः

दशाष्ट पञ्चमभेदभावनव्यन्तर ज्योतिष्काः ॥१॥

टीका । दशेति । तेषां देव-निकायानां विकल्पा यथा मंख्यमेवं भवन्ति । ते च यथा । दशविकल्पा भवनवासिनोऽसुरादयः व्यन्तरा अष्टविकल्पाः किञ्चरादयः । पञ्चविकल्पाः स्मर्यादयो ज्योतिर्गणाः । द्वादशविकल्पा वैमानिकाः कल्पोपपन्न पर्यन्ताः सौधमर्मादयः । चतुर्निकायानां देवाणां मध्ये याहि पीत-लेह्याख्यस्तृतीयदेवनिकायो ज्योतिष्क इति । अन्यह भाष्य-टीकादावस्ति ॥१॥

गव्याख्यामूलबाद । भवनवासी देवगण, व्यन्त्र विकल्प, सूर्यादि श्री अत्तिर यथाक्रमे दश, आठ, पाँच, द्वादश विभाग सिद्ध आছे । कल्पोपपन्न पर्यन्त बैमानिक सौधर्मगणेर द्वादश प्रकार अत्तेद आछे । चतुर्निकाय (देवविशेष) देवगणेर मध्ये ये पीतलेख तृतीय श्लवत्तौ ज्योतिष्कविशेष । चतुर्थाध्याये प्रथम स्त्रेते ये चारि प्रकार देव निकायेर उद्देश करा हइयाछे तृतीय स्त्रेते ताहा (४३) (*) विशेषकरपे कथित हइवे ॥१॥

वैमानिका द्विविधाः कल्पज कल्पातीत भेदात् ॥ २ ॥

टीका । वैमानिका इति । प्रागुक्ता वैमानिका ज्योतिष्कादेवाः सूर्यादयः । द्विविधा द्विप्रकाराः स्युः । एके कल्पजा अन्ये तु कल्पातीताः । “स्मर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्” । इति श्रुतिः । अन्यच “स्मर्याचन्द्रमसोऽहनक्षत्राणां च परिस्पन्दोपचरितो यः स काल इति” दौर्गाः । सौधमर्माइन्द्राद्या भवन्ति । चतुर्थाध्यायस्य तृतीय सूत्रे, तदुद्दिश्य पश्चादष्टादशस्त्रे हुयकं “कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्चेत्”ति । एते च विमानेषु भवा वैमानिका देवाश्चतुर्थदेवनिकाया इति । “देवा वैमानिकादवा” इति सांख्येत् ॥ २ ॥

गव्याख्यामूलबाद । पूर्वे कथित बैमानिक ज्योतिष्क सूर्यादि देवगण, इहारा हुइभागे विभक्त । एक श्रेणी कल्पजात अपर एक श्रेणी कल्पेर अतीत । सौधर्म इन्ज अत्तिर देवगण ।

(*) (क) दशविकल्पभवनवासी अहरगण । (ख) आठविकल्प विशेष अन्तर किञ्चरादि । (ग) पक्षविकल्प सूर्यादि-ज्योतिष्कगण । (घ) द्वादशविकल्पबैमानिक कल्पोपपन्न सौधर्मादि । (ঙ) चतुर्निकाय देवगणेर मध्ये पीतलेखादेवगण तृतीय ।

कल्पातीत देवगण अनन्त कल्पामूर्गारे चलिया आसितेछे । कल्पेते उ९पन एवं कल्पेर अतीत याहारा ताहादेर विषय सत्ताध्यु अष्टादश स्त्रेर चतुर्थ अध्याये वर्णित आछे । अति मानव हहिते ज्ञातह ऐमानिक संज्ञित चतुर्थदेव निकाय, अथवा विमान हहिते उ९पन बलिया ऐमानिक बला हय ॥ २ ॥

सौधर्मादियः षोडशकल्पाः ॥ ३ ॥

टीका । सौधर्मेति । सुधर्मातु देवराजस्येन्द्रस्य सभा । सा यस्मिन् विद्यते इति सौधर्मः कल्पविशेषो वा । अतः तेषु सौधर्मादिषु कल्पविमानेषु वैमानिका देवास्तिष्ठन्ति । सौधर्मस्य कल्पस्योपरि ऐशानः ऐन्द्रकल्पः । तदुपरि सनातकुमारः । तस्योपरि माहेन्द्र इत्येवं रूपेण वैमानिकसंस्थानम् । सौधर्मश्वैकः ग्रैवेयाः पञ्च । अनुत्तराः पञ्च अपराजिताः पञ्चेति षोडशकल्पाः । मतान्तरेतु एते अन्यविधाः । चतुर्थैविंशति सूत्रभाष्ये टीकायात्र सत्त्वैव वर्णितमस्ति । सौधर्मादीनां संस्थानं “उपर्युपरि” [१९] । नैकत्र । नापि तिर्यक् । नापि अधोधइति । अन्यत्रतत्र भाष्ये सम्यगस्ति । अपरसिद्धान्ते योगदर्शने “भुवन ज्ञानं सूयै संयमात्” इति सूत्र भाष्य-वाचिकेष्वस्ति वृत्तमिति ॥ ३ ॥

सर्वाख्यामूर्बाद । देवराज इहेत्रे सत्तार नाम सूर्यर्मा, एहि सत्ता याहादेर ताहारा सौधर्म कल्पविशेष । ताहाते ऐमानिक देवगण अवस्थान करेन । एहि सौधर्म कल्पेर उपरे ऐशान वा ऐन्द्रकल्प, ताहार उक्के सनातकुमार कल्प, इहार उक्के माहेन्द्रकल्प, ऐताबे ऐमानिक संस्थान बोडुश संख्याय अभिहित । एक सौधर्म, ग्रैवेयकगण, पक्ष अमूल्य, अपराजित पक्ष, समष्टि संख्याय बोडुश संज्ञित । एहि विषये सम्प्रदाय भेदे मतान्तर दृष्ट हय । सत्ताध्यु उमाअतिर (१९-२१) स्त्रेर उक्त विषय सकल वर्णित आछे ॥ ३ ॥

ब्रह्मालयाः लोकान्तिकाः (*) ॥ ४ ॥

टीका । ब्रह्मेति । ये लोकान्तिकादेवास्ते ब्रह्मकल्पालयास्तद्वासि-नोद्वा भवन्ति । “ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः” इति स भाष्य सूत्रम् । तेतु नान्य-कल्पेषु नापि परतस्तिष्ठन्ति । तथा च तत्र भाष्यम् । “ब्रह्मलोकं परिवृत्याश्च-सु दिक्षु अष्टविकल्पा भवन्ति” ते चाष्टौ-सारस्वतादयः अत्र (२६) सूत्रे सुव्यक्ताः स्युरिति । अतोद्योः प्रार्थक्यं अर्थं नास्ति ॥ ४ ॥

सर्वाख्यामूर्बाद । याहारा ब्रह्मलोकालयवासी से सकल लोकान्तिक देव बलिया ख्यात ।

(*) “लोकान्तिका” इतापि पाठः साधुः ।

मतान्तरे च, विजयादिषु चतुर्षु परास्थिति त्वयस्मि शत् सागरोपमानि साक्ष-
जघन्योत्कृष्टा सर्वार्थं सिद्धं इति । भाष्यकृन्मते तु सर्वार्थसिद्धेऽपि जघन्या-
द्वात्रिंशत् सागरोपमानि पठिता । एतदपि चिन्तनीयम् । व्यन्तरा शैल-
गुहादिवासित्वेन पृथग्भूता गन्धवर्वादयः । सनत्कुमारे अपरा स्थितिः द्वे
सागराख्यसंख्योपमे सप्तात् । सनत्कुमारे कल्पे सप्तसागरसंख्योपमानि परा
स्थितिभवति । ऐशाने द्वेष्व सागरसंख्योपमे अधिकेन परास्थिति भवति । शेषाणां
भवनवासिष्वधिपतीनां द्वेष्वोपमे असंख्य समये पादोने परास्थितिरितपर्थः ।
इत्यन्यत् पुष्कलं भाष्येचास्ति ॥६॥

इति श्रीमत् प्रभाचन्द्राचाय्यविरचिते वृहत्तत्वार्थसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीमत्प्रभाचन्द्राचाय्यविरचित वृहत्तत्वार्थसूत्रे

श्रीमद् ईश्वरचन्द्र-पञ्चतीर्थ-दशेनाचाय्य-शास्त्र-विरचितायां

बालबोधिन्याख्य-टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सर्वाख्याख्यामूलवाद । साधारणक्रपे देवनारकीगणेर श्रेष्ठं स्थिति (स्त्रः ३०) सागरसंख्या परिमित
एवं जघन्यं स्थिति दशं हाजार वर्षं परिमित । सत्ताष्यस्त्रेते “दशवर्षं सहस्राणि अथमायाम्” (४४ स्त्रः)
अथम भूमिते (अवस्था वा स्थान, काल) नारकगणेर “दशं सहस्रं वर्षं पर्यन्तं अमूर्तकृष्टं स्थिति हय ।
एই स्त्रेते “सामाग्रतः” एই पदं स्त्रकारेरह अभिप्रेत, सत्ताष्य स्त्रेते तादृशं पदेर उल्लेख नाइ ।
स्त्रतराः इহा ताहार सम्मत नय । स ताष्यं स्त्रग्राहे बहस्त्रे एই अध्याये लिखित आছে । एই तत्त्वार्थ-
स्त्रेते गात्र छष्टी स्त्रेते अध्यायं सम्पूर्ण । व्यन्तरं शैलं गुहादि वासि-क्रपे पृथक् अवस्थित गक्कर्दादि
(क) सनৎकुमारकल्पे अपरास्थिति द्वृष्टं सागरसंख्या परिमिति हইবে (খ) एবं उक्तकल्पे परा वा
श्रेष्ठं स्थिति सप्तसागर संख्यातुला काल हইবে (গ) त्रिशान (त्रिलो) कल्पे द्वृष्टं सागरसंख्या तुल्य
वा ततोहृष्टिक परास्थिति हয় (ঘ) शेष भवनवासी देबगणेर द्वृष्टं पल्लोपम अर्थात् असंख्य
समय बा पादोनपरा (श्रेष्ठा) स्थिति हয় । अপर बिष्वसमूह भाष्ये ओ टीकाय बर्णित आছে ॥६॥

श्रीमद् ग्रन्थाचार्यविरचित बृहत्तत्वार्थ स्त्रे

श्रीमद् ईश्वरचन्द्र शास्त्र-विरचित सर्वाख्यामूलवादे

चतुर्थ-अध्यायं समाप्तं ॥४॥

पञ्चमोऽध्यायः

पञ्चास्तिकायाः ॥ १ ॥

टीका । नसा सिद्रं चतुर्थं तु जीवतत्त्वं समाप्तः ।
समाख्यायाऽजीवतत्त्वं पञ्चमेऽत्र प्रतनप्रते ॥ १ ॥

अत्र पञ्च संख्यका अस्तिकाया भवन्ति । अस्तीति कायन्ति कथयन्ति ये तेऽस्तिकायाः । ते च जीव-पुडगल-धर्माधर्माकाशास्तिकायाः पञ्च स्युः । अत्र सूत्रे कायग्रहणमेषामुक्तरं प्रदेशावयव लाथं अद्वासमयप्रतिषेधाथ श्वेति मन्तव्यम् । एषु मध्ये द्वावेव पदार्थजीवाजीवौ । अनयोजी वो नित्यः अजीवोऽनित्यः । अस्ति-कायाधिधानेन सब्वे पदार्थाः कथश्चिद्रूपेण सन्ति कथश्चिद्रूपेण न सन्तीतिवोधयम् । अनेकान्तवादस्याय नायतोराद्वान्तः । सभाष्यसूत्रेतु “अजीवकायाधर्माधर्माकायपुडगलाः” । इत्येवं हहयते । एतत्सूत्राथं सुवोधम् । अनाद्विदान्तदशेन-भाष्य-भामती-कल्पवक्त-परिमला-द्वैत-व्रह्मसिद्धयादिषु तत्त्वन्मतेन प्रपञ्चित-मस्ति (०) ॥१॥

सर्वाख्याहूवाद । चतुर्थाख्याये जीवतत्त्व बला हहियाछे । एथन पञ्चमाख्याये अजीव पदार्थतत्त्व कथित हहितेहे । पाँच अस्तिकाय, —धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, जीवास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, पुडगलास्तिकाय, इहारा अजीवास्तिकाय । अस्ति (आछे) एहिरपे याहादेव कथन वा ब्यवहार हय ताहारा अस्तिकाय नामे पक्षं पदार्थ । अनेकान्तवाद मते सकल पदार्थहि कथश्चिद्रूपे आछे कथश्चिद्रूपे नाहि, येमन घटपदार्थ अस्तिरूपे वा ओप्यरूपे आछे, दूरस्थित वा कोन द्वय द्वारा ब्यवहितरूपे नाहि । जीव ओ अजीव पदार्थेर मध्ये जीव नित्य, अजीव अनित्य । संक्षेपे (एहि मते) सकलं पदार्थहि जीव ओ अजीवरूपे हहिभागे विभक्त । एहि पाँचटिके पदार्थ नामेओ ब्यवहार करा हय । सताय त्वत्तेर पञ्चमाख्याये प्रथम वितीय त्वत्ते एवं परबर्ती त्वत्ते त्रमे उक्त पदार्थ सकल ब्याख्यात हहियाछे । पञ्चास्तिकाय वह अदेशव्यापक गुणे एवं स्वीय अस्तित्वे ‘अस्तिकाय’ संज्ञाय अतिहित हहियाछे ॥१॥

(०) सप्तभन्दी ऋचिश्चामष्टमसहस्रां शास्त्रादमण्डर्यां तत्त्वार्थादिगमस्त्रतीकामुक्तीलनीय मष्टसर्वम् ।

पञ्चमोऽध्यायः

पञ्चास्तिकायाः ॥ १ ॥

टीका । नसा सिद्धं चतुर्थे तु जीवतत्त्वं समाप्तः ।
समाख्यायाऽजीवतत्त्वं पञ्चमेऽत्र प्रतनगते ॥ १ ॥

अत्र पञ्च संख्यका अस्तिकाया भवन्ति । अस्तीति कायन्ति कथयन्ति ये तेऽस्तिकायाः । ते च जीव-पुण्ड्र-धर्माकाशास्तिकायाः पञ्च स्युः । अत्र सूत्रे कायग्रहणमेषामुत्तरं प्रदेशाबयव खाथं अद्वासमयप्रतिषेधाथ श्वेति मन्तव्यम् । एषु मध्ये द्वावेव पदार्थोजीवाजीवौ । अनयोजी वो नित्यः अजीवोऽनित्यः । अस्तिकायाभिधानेन सब्वे पदार्थाः कथञ्चिद्दुष्ण सन्ति कथञ्चिद्दुष्ण न सन्तीतिवोध्यम् । अनेकान्तवादस्याय नायतोराद्वान्तः । सभायेसूत्रे तु “अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुण्ड्रलाः” । इत्येवं हहयते । एतत् सूत्राथं सुवोधम् । अनयद्विदान्तदशेन-भाष्य-भामती-कल्पवरह-परिमला-द्वैत-व्रह्मसिद्ध्यादिष्टु तत्त्वान्मतेन प्रपञ्चित-मस्ति (०) ॥ १ ॥

सर्वाख्यानुवाद । चतुर्थाख्याये जीवतत्त्वे बला हइयाछे । एथन पञ्चमाख्याये अजीव पदार्थतत्त्वे कथित हहितेछे । पाँच अस्तिकाय, —धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, जीवास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, पुण्ड्रास्तिकाय, इहारा अजीवास्तिकाय । अस्ति (आछे) एইरपे याहादेर कथन वा ब्यवहार हय ताहारा अस्तिकाय नामे पक्ष पदार्थ । अनेकान्तवाद मते सकल पदार्थहि कथञ्चित्कलपे आछे कथञ्चित्कलपे नाहि, येमन घटपदार्थ अस्तिकलपे वा ग्राप्यकलपे आछे, दूरस्थित वा कोन द्रव्य द्वारा ब्यवहितकलपे नाहि । जीव ओ अजीव पदार्थेर मध्ये जीव नित्य, अजीव अनित्य । संक्षेपे (एहि मते) सकलं पदार्थहि जीव ओ अजीवकलपे दुइभागे बिभक्त । एहि पाँचटिके पदार्थ नामेओ ब्यवहार करा हय । सभाय स्त्रेवर पञ्चमाख्याये ग्रथम द्वितीय स्त्रेवे एवं परबर्ती स्त्रेवे उक्त पदार्थ सकल ब्याख्यात हहियाछे । पञ्चास्तिकाय वह ग्रदेशब्यापक गुणे एवं स्वीय अस्तित्वे ‘अस्तिकाय’ संज्ञाय अभिहित हहियाछे ॥ १ ॥

(०) सप्तत्रिंश्चामष्टसहस्र्यां शास्त्रादमण्ड्यां तत्त्वार्थादिगमस्त्रिकाम्हचालुशीलनीय मष्टसर्वम् ।

नित्यावस्थिताः ॥ २ ॥

टीका । नित्येति । प्रागुक्त सूत्रे ये पञ्चास्तिकायाः पदार्थाः । ते नित्याः द्रव्यरूपाः स्थिताश्च । पञ्चैते पदार्थां सामान्यं रूपतया विशेषरूपत्वे नव स्वं रूपं नैव परिहरन्ति । अतएते नित्या भवन्ति । अस्तिकाय रूपेणच स्वं स्वभावं स्वं स्व-मंख्याञ्च कदापि न त्यजन्ति । पञ्चसंख्यातोनाधिकसं नवा नूप्रनसन्न यान्ति । अतो नित्यावस्थिताश्च । अत्राथे तृतीयं सभाष्यसूत्रमित्थम् “नित्यावस्थितान्यरूपाणि” । तत्र द्वितीयसूत्रेप्रोक्तं “द्रव्याणि जीवाश्च” त्वत्र । धमोदयश्चैते च सारः प्राणिनश्च पञ्चद्रव्याणिच भवन्ति । प्रागुक्तं हि मतिश्रुतयोर्निर्बन्धो द्रव्येष्व-सर्वं पर्यायेषु सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्येति भाष्यकृतां वचोभाति । “नित्यं तमाङ्गु विंद्रांसो यः स्वभावोन नश्यति” इति सूरयः । अत्र भाष्ये च तद्वावाच्यं नित्यमिति । येषां रूपं नास्ति तान्यरूपाणि । रूपञ्च मूर्च्छिः । मूर्च्याश्रयाञ्च स्पर्शाद्य इति ॥ २ ॥

सर्वाख्यात्मवाद । पूर्वे ये पञ्चास्तिकायेर कथा बला हइयाछे । से समुदाय नित्य द्रव्य क्रूप, स्त्रिपदार्थ । एहि पाँच अस्तिकाय पदार्थ सामान्यक्रूपे एवं विशेषक्रूपे स्वं स्वं क्रूप कोन अवस्थाय परिहार करेन ना, गेहि हेतु इहारा नित्य । इहारा पाँच संख्या हइते अधिक नय एवं न्यून नय । शब्दार्थक 'कै' धातु हइते काय शब्द निष्प्रव्ह हइयाछे । पूर्वे कथित हइयाछे ज्ञानाञ्जक जीव पदार्थ, अजीव पदार्थ जडवर्ग ; इहादेव विस्तारहि पञ्चास्तिकाय । जीवास्तिकाय तिनक्रूप, बद्ध, मूक, नित्यसिद्ध । प्रद्गलास्तिकाय छय ग्राकार । पृथिवी ग्रहते चारि भूत (आकाशवर्जित), चावर ओ जग्नम (स्त्रिति, गतिशील पदार्थ) सभाष्यसूत्रेर द्वितीय तृतीय शृते ओ भाष्य, टौकाय अपर विषयगुलि वर्णित आछे ॥२॥

रूपिणः पुरुलाः ॥ ३ ॥

टीका । रूपिण इति । ये पुरुलास्ते रूपिणो भवन्ति । रूपमेषामस्ति एवमे त्रुवा रूपमस्तीत्यस्यथै प्रत्ययः । पुरुलजीवास्तु अनेकद्रव्याणि स्युः । पञ्चास्तिकाय रूपद्रव्यपदार्थैषु मध्ये पुरुलपदार्थ रूपवन्तोभवन्ति । यतो जीव-धर्माधर्माकाय-द्रव्यपदार्थ रूपहीनाः स्युः । स्पर्श-रस-गन्ध-घर्षणरहिता अमूर्ताः सुक्ष्मरूपाः ।

पूर्यन्ते गलिन ये ते पुरगला इत्यनेत्र सूरयः प्रोचुः । अपरेतु परमाणुवदाहुः मासाः ॥ ३ ॥

सव्याख्याहूवाद । पुद्गल पदार्थसकल रूपबान् । रूप याहादेर आছे ताहारा रूप-युक्त । पुद्गल जीव पदार्थ वह द्रव्य । पञ्चांसिकायरूप द्रव्य पदार्थेर मध्ये पुद्गल पदार्थ रूप ओ क्रियाशील । येहेतु जीव, धर्म, अधर्म, आकाश द्रव्यपदार्थ रूप शृंग । स्पर्श, रस, गन्ध, वर्ण वर्जित अमूर्त । कोन कोन पण्डित बलेन याहादेर पूरण एवं गलन धर्म आछे ताहारा पुद्गल नामे अभिहित, अपर ग्राङ्गण बलेन परमाणुर तुल्य नित्य ॥ ३ ॥

धर्मादेरक्रियस्तम् ॥ ४ ॥

टीका । धर्मादेरिति । धर्माधर्माकाशानां त्रयाणां अक्रियस्त गतिकर्मरहितत्वमिति । अत्रादिपदेनाधर्माकाशयोर्ग्रहणम् । एते पञ्चास्तिकायान्तभूताः । अतः सूत्रतात्पर्यतः क्रियाहीना स्त्रयोभवन्ति । एवं पञ्चस्तु मध्ये जीवपुरगलयोः क्रियावत्त्वं सूचितं भवति । पुरगलपदार्थः प्रागुक्तः (*) । सभाष्ये सूत्रे त्र “निष्क्रियाणिच” इति वर्णितमेतत्मूलोक्तत्त्वम् । आकाशमारभ्य धर्मादीनि निष्क्रियाणि स्युः । क्रियावन्तश्च पुरगलजीवाः । क्रियापदेन तत्र गतिकर्म-ग्रहणमिति भाष्यकृतः प्रोचुः । धर्माधिमेयोद्वेयोरसंख्येयाः प्रदेशाः सर्वतः सूक्ष्मस्यपरमाणोरवगाहश्च । प्रदेशोनामापेक्षिकः सर्वतः सूक्ष्मो वा । तथाहि ये न कदाचिद्वस्तुव्यतिरेकेण उपलभ्यन्ते प्रदेशाः । येतु विशकलिताः परिकलितमूलेयः प्रश्नापथमवतरन्ति तेचावयवा इत्यादि जैनागमे विशेषोक्तिः । एकस्य जीवस्यासंख्येयप्रदेशाः स्युरिति । एवमलोकाकाशस्य लोकाकाशस्यचानन्ताः प्रदेशाः । पुनर्लोकाकाशस्य धर्माधर्मकजीवैः सार्द्धं तुल्या भवन्ति ॥ ४ ॥

सव्याख्याहूवाद । धर्म, अधर्म, आकाश एই तिनटी पदार्थ अक्रिय ओ गतिकर्म रहित । एই स्त्रह आदि पद द्वारा अधर्म ओ आकाश पदार्थ संगृहीत हइयाछे । एই धर्मादि त्रय

(*) “पूद्गलः श्वन्दराकारे त्रिवृ पूँस्तांस्तदेहयोः” इति मेदिनी । गृनिगरणे, इति तेऽदादिकाऽ “पञ्चाञ्च-अत्यायः” । “ततोहदोरप् वा ।” यदा पूत इति कृत्स्नायाः अव्यायम् । “अचिरिभाष्टः” इति वा लअत्तायः ।

পূর্বোক্ত পঞ্চাণ্টিকায়ের অন্তর্গত। অতএব সুত্রের তাৎপর্যানুসারে উল্লিখিত ধর্মাদি পদার্থ নিষ্ক্রিয়। পঞ্চাণ্টিকায় পদার্থের মধ্যে জীবাণ্টিকায় এবং পুদ্গলাণ্টিকায় ক্রিয়াবান्। পুদ্গল সমষ্কে পূর্বেও বলা হইয়াছে। “নিষ্ক্রিয়াণি চ”। এই সুত্রে ব্যাখ্যাতে সভায্য সুত্রের বিষয় বর্ণিত আছে। ভাষ্যকার ক্রিয়াদি দ্বারা গতি, কর্ম এই উভয়ের প্রাণ করিয়াছেন। ‘ধর্ম’ ও ‘অধর্ম’ এই দুই পদার্থের অসংখ্য প্রদেশ এবং সর্বত্র স্থল পরমাণুতে পর্যবসিত। এখানে প্রদেশ শব্দার্থ আপেক্ষিক সর্বত্র স্থলস্তুপে স্থিতি। অণু পদার্থের কোনোক্ত প্রদেশ বা অবস্থা নাই, যে ‘নিত্য ও নিরবয়ব তাৎক্ষণ্য পরমাণুঃ’*। আকাশ দ্঵িবিধি, লোকাকাশ ও অলোকাকাশ। অগ্নাত্ম বিষয় ভাষ্য ও টীকাদিতে বর্ণিত আছে ॥৪॥

জীবাদেল্লোকাকাশোভগাহঃ ॥৫॥

টীকা। জীবাদেরিতি। জীবাদীনাং পুদ্গল-ধর্মাধর্মাদীনাং লোকা-কাশোভগাহঃ। এতেষাং ত্রয়াণাং জীবস্য চ লোকাকাশোভিকরণমবস্থিতির্বা-ভবতি। যদ্বা এতেষামাকাশঃ প্রতিষ্ঠা তদাধারা দেতি। অত্র সমাজ্যসুমিত্যম্। “লোকাকাশোভগাহঃ” ইতি। পञ্চস্তু অস্তিকায়পদার্থেষ্টু দ্বযোর্ধর্মাধর্মযোঃসাকল্যে লোকাকাশে অবগাহোভবতীতি ভাষ্যকৃতঃ। তথাহি ধর্মাধর্মপুদ্গল-জীবাঃ পদার্থ অবগাহনো ভবন্তি। ধর্মাদীনা চতুর্ণাং অবগাহঃ স্বাধারে এবাবস্থান-মনস্তদ্বারকং কিমপি নাস্তীতি ভাবঃ। বিশেষস্তু পুদ্গল জীবানাং সংযোগবিভাগ-রূপকারঃ। অন্তোপকারঃ প্রযোজনঃ গুণ ইতি যাবত। অন্তর্ত সমাজ্য-সুমুক্তেজ্ঞস্তি ॥৫॥

সব্যাখ্যানুবাদ। জীব, পুদ্গল, ধর্ম, অধর্ম এই পদার্থ চতুর্ষয়ের লোকাকাশে অবগাহ হইয়া থাকে, অর্থাৎ ইচ্ছাদিগের স্বীয় আধারেই অবস্থিত অন্ত কোন আধার নাই। আকাশ পদার্থ স্বপ্রতিষ্ঠিত। যাহা সভায্য “লোকাকাশে অবগাহঃ” এই সুত্রে বর্ণিত আছে। তাৎক্ষণ্য এই সুত্রে কথিত হইয়াছে। পাঁচ অস্তিকায় পদার্থের মধ্যে ধর্ম ও অধর্ম পদার্থের সমন্ত লোকাকাশে অবগাহ হয়। উভ জীবাদি চতুর্ষয়ের আকাশই উপকারক অথবা আকাশই উপকার বা প্রয়োজন। বৌদ্ধ পশ্চিতগণ অবকাশ প্রদাতাকে আকাশ পদার্থ সংজ্ঞায় সংজ্ঞিত

(*) আয়মতে “নিত্যাহে সতি নিরবয়বঃ পরমাণুঃ”। ইতি তর্ক কৌমুদী সন্দর্ভে লোগাক্ষি ভাস্তুরঃ ॥

যে তু নিত্যানিরবয়ব অজাতা অবিনখরবাঃ তে পরমাণব ইতি নৈয়াঘ্রিকাঃ। তেবু কথমাতঃকর্ম। তথাহি “অন্তর্বৎ ক্ষেত্রজ্ঞসংযোগাং পরমাণুঃ আতঃকর্ম” ইতি ভাস্তুগ্রহেষ্টি ।

करियाछेन। आय दर्शनेर मते आकाश नव दुर्ब्येर मध्ये पञ्चम द्वय पदार्थ। बेदास्त्रमते आकाश त्रक हैते उैपन अथत्यक्ष, सूक्ष्माभूत ॥५॥

सर्वं द्रव्यलक्षणम् ॥ ६ ॥

टीका । सर्वमिति । अस्मिन् द्रव्यस्य लक्षणं सर्वं मन्तव्यम् । सतोभावः सत्त्वमिति । प्रागुक्तपुद्गलानां अप्रदेश संखेयासंख्येयानन्तप्रदेशानां एकादिषु आकाशप्रदेशेषु विभाज्योऽवगाहोभवति । विभाज्योविकल्पएषः । परमाणोरेकस्मिन् प्रदेशेऽवगाहः । द्वाणुकस्यैकस्मिन् द्वयोश्च प्रदेशयोरवगाहः । त्रणुकस्यैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु प्रदेशेषु च । एवमपि चतुरणुकादीनां सर्वेषां अनन्तप्रदेशाः स्युरिति । एतस्मिन् प्रसङ्गे तेषां सत्त्वं कीदृशनन्तदाह सत्त्वमिति । संक्षेपतोहिपुद्गला द्विधा भिद्यन्ते । अणुरूपाः स्कन्धरूपाश्वेति । संघाताद्भेदात् संघातभेदाच्चेति । एतेभ्यस्त्रिभ्यो हेतुभ्यः स्कन्धाजायन्ते । परमाणुरतु तद्भेदादेव उत्पद्यते । सतोभावः सत्त्वं । एषु सभाज्यसूत्रेषु स्फुटं सर्वमस्ति । तद्यथा “अणवः स्कन्धाश्व ” । “संघात भेदेभ्य उत्पद्यन्ते ।” “भेदादणुः” इति । अनग्रतप्रसूत्रे व्यक्ती भविष्यति ॥ ६ ॥

गव्याख्याश्वबाद । एই दर्शनेर मते दुर्ब्येर लक्षण गङ्ग, बौद्धमते “याहा गङ्ग डाहा क्षणिक, अतएव “यत् स९ त९ क्षणिकम्” । यथा विद्युत् ओ जलधर । एই मतेर अतिकूलता जैन ग्राय, बेदास्त्र दर्शन करियाछेन । एই स्त्र अग्न, झक्क, जीव, धर्मादीर प्रसंगे कथित । अपर विषयगम्भूत सत्ताश्व (२५, २६, २७, २८) स्त्रे विशेषकरपे पञ्चमाध्याये वर्णित आछे । एই जनर्डनेर परमस्त्रेओ सूप्तिष्ठ कथित हइयाछे ॥ ६ ॥

उत्पादादियुक्तं सत् ॥ ७ ॥

टीका । उत्पादेति । यत्तु उत्पादव्यय धौवैयैर्युक्तं सत्तदेवव्येयमिति सतोलक्षणम् । तथाहि यदुत्पद्यते यच्च व्याप्ति विविधत्वं याति यज्ञापि ध्रुवं तत्सत् मन्तव्यम् । अत इदं सतोलक्षणम् । अत्रार्थे सभाज्य सूत्रमित्थम् । ‘उत्पादव्ययधौवैयैर्युक्तं सत्’ (२९) इति । एतत्सूत्रस्य प्रतिपदव्याख्यानं भाष्ये टीका सुचास्ति । श्रीमद्व हरिभद्रसूरि मतेऽस्यपाठान्तरमस्ति । यथा उत्पाद-

व्ययौ धौव्यश्च सतोलक्षणम्” इत्यादि । श्रीमत्सिद्धसेनदिवाकरपतेरु “उत्पादव्ययौ धौव्यश्चैत त्तितयपुक्त” मित्यादि । हरिभद्रसूरिकृतवृत्तौ “उत्पादव्ययौ धौव्यश्च सतोलक्षणं” यदिहेत्यादि । अनेकान्तवादे एकान्ततोधौव्याभावः । उत्पादव्यय-धौव्ययुक्त-सतोयदन्यतदसदिति इत्येम् । तथैव नित्यमाह “तदभावा व्ययं नित्यं” मिति । यच्च सतोभावा नव्येति नोद्वा व्ययेति तन्नित्यमिति । एवं भेदादेव परमाणुहृत्पत्त्वते नसंघातादुत्पन्न इति । संघाताद्बेदात् संघातभेदाच्च त्रिभ्युएभ्यः कारणेभ्यः स्कन्धा जायन्ते । अन्यदेतद्वाप्ये वर्णितमस्ति । प्रागुक्तपुद्गला द्विविधाः स्युरणवः स्कन्धाश्चेति । “सद्व्यलक्षणम्” इति सूत्रं न सर्वसम्मतम् ॥७॥

सब्याख्यात्मवाद । सम्प्रति संपदार्थेर लक्षण बलितेछेन । ये पदार्थ उৎपत्ति, व्यय, ध्रोव्यसंयुक्त ताहाइ गृह । याहार उৎपत्ति आছे, ये विविधताबे परिगत हय, ये ऋब्यसंयुक्त से पदार्थके गृह संज्ञाय बाटु करा हइवाचे । पूर्वे कथित पूद्गल पदार्थ संक्षेपे द्विविध अगु एवं फक्षस्वरूप । अगु—कारण, अस्त्य, नित्य वा परमाणु । द्व्यगुकादि कार्य द्वारा अमुमेय । अगुसम्युह अबद्ध, फक्ष सकल बद्ध । संघात, भेद, भेदसंघात एই तिन कारण हइते फक्ष आद्भृत हय । द्व्युष्ट परमाणुर संघात हइते हुइ ग्रादेश उंपन्न हय । पञ्चम अध्यायेर उनत्रिंश स्त्रे एই स्त्रेर अमुक्तप अर्थ लिखित आছे । गेहु प्रकरणे अगु, फक्ष, संघातादिर विवरण भाष्ये ब्यक्त आছे ॥ ७ ॥

सह क्रम भाविगुणपर्यायवद्व्यम् ॥ ८ ॥

टीका । सहेति । यच्च सह भाविगुणसमूहात्मकं तथैव क्रमभाविपर्याय-निचयान्वतं तद्व्यमिति लक्षणम् । अत्र सभाज्य सूत्रमित्यम् । “गुणपर्यायवद्व्यम्” इति । भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः । एतदुभयं यत्र विघ्नते तद्व्यम् । पुनश्च गुणानां पर्याया अस्मिन् सन्ति इति गुण पर्यायवत् । अत्रास्त्वये वरुप् । सहभावि त्वं द्रव्ये गुणानां । द्रव्ये क्रमभावित्वं पर्यायानां मन्तव्यम् । ये तु द्रव्यात्रयानिगुणास्तेतु गुणाभिधाना भवन्ति । द्रव्यमेव गुणानामेषामात्रयः । एषां गुणानां गुणा नैव सन्ति अतो निर्गुणा गुणा इति । नैयायिकानामेव सोऽभिप्रायः गुणोऽगुणानङ्गीकार इति । अनवस्थापातात्पदार्थस्या

স্যৌকর্য্যাত্তহগৌরবাদ । দ্রব্যাশ্রয়ত্বেন চারিতাথ্যাত্ । স্পর্শাদযোগুণা অণুষ্ঠ
স্কন্ধেষু চ বিঘন্তে । অনন্ত সমাজ্য সম্বিশসূত্রে ব্যক্তমস্তি ॥ ৮ ॥

সব্যাখ্যাহুবাদ । যাহা সহভাবী গুণ সমূহাঙ্ক এবং ক্রমভাবী পর্যায়সূক্ত তাহাই দ্রব্য, এইটি দ্রব্যের লক্ষণ । এই বিষয়ে সভাষ্য স্তুতি এইরূপ, “গুণপর্যায়বদ্ধ দ্রব্যমিতি” । ভাবান্তর ও সংজ্ঞান্তরকে পর্যায় বলে । গুণ, দ্রব্য সকলের আশ্রিত বা সমবেত । দ্রব্যের সহভাবিতা গুণে বিদ্যমান আছে । গুণপদার্থে গুণ অঙ্গীকার্য । অতএব দ্রব্যই গুণমাত্রের আশ্রয় ; সহভাবী, ক্রমভাবী, গুণপর্যায়সূক্তই দ্রব্য অর্থাৎ গুণনিচয়ের স্বরূপ সহভাবী এবং পর্যায়ের স্বরূপ ক্রমভাবী, ইহা দ্বারা বিজ্ঞাপিত । স্পর্শ প্রতিতি গুণ অণু এবং স্ফুরণে বিদ্যমান ॥ ৮ ॥

কালশ্চ ॥ ৯ ॥

টীকা । কালশ্চেতি । অত্র সূত্রে চকারোপাদানাত্ পূর্বতোদ্রব্যানুকর্ণম্ ।
অতঃ কালোঽপিদ্রব্যপদাথে এব । সভাষ্যাষ্ট্রত্বিশত্সূত্রমেবমস্তি । “কালশ্চেত্যকে” ।
একে শাস্ত্রাচার্য্যা কালোঽপি দ্রব্যমিতি ভণন্তি । অর্থঃ কালোঽনন্তসময়ঃ । তস্মিন্
এক এব বর্তমান সময়ারুয়ঃ । অতীতানাগতযোঃ কালযোরনন্তত্স্যাত্ । “তত্কৃতঃ
কালবিভাগঃ” (৪। ১৫) ইতি সূত্রভাষ্যেবণ্ঠিতোঽস্তি । স চ যথা জ্যোতিষ্কাণাং
গ্রহনক্ষত্রাদীনাং গতি বিশেষণে হেতুনা বিভাগঃ । অণুবিভাগা গ্রহণাংচারাঃ । অংশাঃ
কলা-ল(ন)বা-নালিকা-মুহূর্ত-দিবসরাত্রয়ঃ পক্ষ মাসাঃ স্মৃতবোঽযনানি । সংবত্সুরা
যুগমিতি লৌকিকালৌকিক-সময়বিভাগঃ । পুনঃ স বর্তমানোঽতীতোঽনাগত ভেদঃ
ত্রি঵িধঃ । অনন্তবিধঃ পুনঃ কালশ্চ সংরূপ্যযোঽস্ত্র্যেযোঽনন্তশ্চেতি । অনন্ত
বিভাগো জ্যৌতিষ-শাস্ত্রেশিলপশাস্ত্রেচাস্তি ॥ ৯ ॥

সব্যাখ্যাহুবাদ । কাল ও দ্রব্য পদার্থ জানিবে । পূর্বস্তু হইতে চকার দ্বারা এই
স্তুতে দ্রব্য পদটী অনুকৃষ্ট হওয়াতে কাল ও দ্রব্য । সভাষ্য আটত্রিশ (৩৮) স্তুতিও এই স্তুতের
অনুরূপ অর্থজ্ঞাপক । যথা “কালশ্চেত্যকে” । এক শ্রেণীর বুধগণ কালকেও দ্রব্য নামে আখ্যাত
করেন । দর্শনান্তরের মতে কাল সকল কৃত্যের প্রতি নিমিত্ত কারণও নিত্য । ক্রিয়াকলপ
উপাধিভেদেই বর্তমান, অতীত, ভবিষ্যৎকল্পে প্রতীক্ষিত হয় । জ্যোতিষশাস্ত্রে স্থুল
কালের (গ্রহনক্ষত্রাদির গতির দ্বারা) বিভাগ বর্ণিত আছে । তাহা “তৎকৃতঃ কাল বিভাগঃ”
এই সভাষ্য স্তুতের ভাবে এবং লৌলাবতী গ্রন্থে বিশেষভাবে বর্ণিত আছে ॥ ৯ ॥

अनन्तसमयश्च ॥ १० ॥

टीका । अनन्तेति । स च पूर्वसूत्रनिर्दिष्टः कालः अनन्तसमयोऽमित-
कालइत्यर्थः । तत्र तु एको वत्तेमानः सम्प्रत्यात्मकः । द्वयोरतीतानागताख्ययोः
समययोरानन्त्यमेव । अत्राथे सभाष्यसूत्रमित्थम् “सोऽनन्तसमयः” इति ।
अनयोसूत्रयोरर्थे ऐक्यमस्ति । अनन्तसमयः अनन्तपद्ययैव इत्यपि अर्थाभवति ।
अत्राथेैः नग्रायविदः प्राहुः । “अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः” इति भद्राः ।
“परापरव्यतिकर-यौगपद्यायौगपद्य-चिरक्षिप्रत्ययकारणं द्रव्यं काल” इति
बैशेषिकाः । “शब्दतन्मात्रपरिणामः कालः” इति शास्त्रिकाः । स च काल
एको विभुनित्यश्चेति । “दिक्कालाकाशादिभ्य” इति सांख्याः । “कालो दिशि
आकाशेऽन्तर्भूत्वं विश्वाः” इति । “कालाः परिमाणिना” इति पाणिनिः । “येन
मूर्त्ताणां (भूतानां) उपचयापचयाश्च लक्ष्यते तंकाल” मिति महाभाष्य-कृतः ।
एतन्मतेऽतीत-वत्तमान भविष्यत्-क्रियोपाधिना नित्यस्य कालस्यैकस्तातीत-
सादित्यवहारः । “दिक् कालौ नेत्ररादतिरिच्छ्यते” इति रघुनाथगिरोमणयः ।
अन्यतत्तद्ग्रन्थव्याख्यानेऽस्ति ॥ १० ॥

सव्याख्यानुवाद । पूर्वसूत्रे निर्दिष्टकाल अनन्त समय वा अपरिमित । तत्त्वान
समयबोधक एक काल । अपर अतीत ओ भविष्यत् ग्रन्थिज्ञनक ये हुई काल, एই हुई कालेव
अनन्तस्तु आहे । सभाष्य उग्रास्त्रामि-सूत्र (“गोहनस्तुसमयः”) एहीतो एही सूत्रेव सहित अभिनार्थेर
ज्ञापक । एही विषये दार्शनिकगणेर घटत्वेद परिस्फूट देखिते पाऊया याव । “अतीतादि
व्यवहारहेतुः कालः” तर्कसंग्रहः । अतीत, वर्तमान, भविष्यत एही तिनेव व्यवहारेव
ये हेतु ताहाके नैयायिकगण कालपदार्थ नामे ख्यात करियाचेन । सांख्यदर्शनकार, दिक् ओ
कालके आकाश पदार्थेर अनुकूल बलियाचेन । बैवाकरणगण, अतीत, वर्तमान, भविष्यतसूत्रक
क्रियाव भेदे नित्य कालेव ओ अतीतादि ग्रन्थेव श्रीकार करियाचेन । महाभाष्यकारेर
मते “याहा द्वारा मूर्त्त भूतगणेर उपचय ओ अपचय (ह्रास ओ वृद्धि) ग्रन्थित लक्ष्य करा याव
ताहाही काल नामे ख्यात ।” कालसम्बद्धे सकल दर्शनशास्त्रेही सकल तत्र स्वयंकृ रहियाचे ॥ १० ॥

गुणानामगुणत्वम् ॥ ११ ॥

टीका । गुणानामिति । गुणानां गुणवत्त्वं नास्ति । प्रागुक्त सभाष्यमूले

“गुणपर्यायवद्वयमिति”। परन्तत्र गुणलक्षणं नोक्तमिदानीं तेषां लक्षणमुच्यते। द्रव्याश्रयानिर्गुणा गुणाः” इति। गुणानामेषां द्रव्य मेवाश्रयः। एवं गुणानां गुणा न सन्ति। अतस्ते निर्गुणाः। गुणेषु गुण-स्थीकरणे गुणान्तरकल्पना भवति। गुणवन्तो गुणा इत्युक्ते गुणानां द्रव्यत्वमपि आयाति। तेन द्रव्यगुणयोवैशिष्ट्यं नश्यति। “अव्यवस्थित परस्परारोपाधीना अनवस्थाच” समापत्ति। ततो हेतुना निर्गुणास्ते भवन्ति। एवमेव नप्राय शस्त्रकाराः प्रोचुः। द्रव्याश्रया इति विशेषणार्थं द्रव्यसहभावितं अष्टमसूत्रे पूर्वमुक्तम्; सांख्योक्तगुणाश्च तत्त्वात्म-संकेतनियमात्मे पृथग्भवन्ति। वैशेषिकोक्ता गुणाः सांख्यैर्नैव खीक्रियन्ते। नैयायिका आहुः। “गुणत्वरूपजातिमानगुणः” इति। अथवा “द्रव्यकर्म-भिन्नत्वे सति सामान्यवान् यः स गुणपदार्थः” इति। यद्वा “सामान्यवानसमवायिकारण-मस्पन्दात्मा यः स गुणपदार्थः” इति। गुण आमत्रणे, गुणयति इति चौरादिकाहघञा सिद्धः॥ ११॥

श्रीमत्प्रभाचन्द्राचार्य-विरचिते तत्त्वार्थ सूत्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति श्रीमहेश्वरचन्द्रशास्त्रि-पञ्चतीर्थ-दर्शनाचार्य-
विरचित-वालबोधिनग्राम्य-टीकायां तत्त्वार्थ सूत्रे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सव्याख्यामूलबाद। गुणेते अपर गुण (पदार्थ) स्वीकृत नय, गुणसकल निष्ठुण। सत्ताय सूत्रे पूर्वे बला हइयाछे “गुणपर्यायवद् द्रव्यम्”। अर्थात् गुणेव आश्रयहि द्रव्य। से सूत्रे गुणेव लक्षण तथन बला हय नाहि, गम्भ्रति “द्रव्याश्रया निर्णयं गुणाः” एই सूत्रे गुणेव लक्षण सत्ताय सूत्राकार बलितेहेन। गुणसकलेव द्रव्यहि आश्रय अर्थात् द्रव्यम् त्वावौ वा द्रव्यसमवेत। गुणेते अपर गुणपदार्थ अस्वीकृत। ताहाते (स्वीकार करिले) गुण ओ द्रव्य पदार्थेर मध्ये विशिष्टता थाके ना। द्रव्य ओ गुण ओऱ एकहि हइया याय। अनवस्थाकूप दोय ओ उपस्थित हय। सांख्यदर्शनोक्त गुण स्वतन्त्र, सांख्याचार्य बैशेषिकोक्त गुण स्वीकार करेन ना। नैयायिक घते गुणपदार्थे गुण अस्वीकृत। “ये द्रव्य कर्म भिन्न हइया सामाग्रवान् पदार्थ ताहाके गुणपदार्थ नामे आध्यात करा हइयाछे”। द्रव्येते समवाय सम्बन्धे गुणसम्बन्ध थाके, ताहातेहि द्रव्याश्रयी गुणपदार्थ ॥ ११॥

श्रीमत्प्रभाचन्द्राचार्य-विरचिते वृहत् तत्त्वार्थसूत्रे सव्याख्यामूलबादे पञ्चम अध्याय समाप्ति ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

त्रिकरणैः कर्म्योगः ॥ १ ॥

टीका । त्रीति । त्रिभिः कायवाग्मनोभिः करणैः कार्यसाधनैः । कर्म्योगो भवति । न तु केवलेन कायेन, वाचा वा, केवलेन कर्मणा वेति । मनसा विचिन्त्य कायेन यत्र कृत्वा मनोगतं यत्तद्वहिः प्रकाशयित्वा आरच्छो यः स कर्मयोगः । तथैव श्रुतिराह “मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्मणाचोपपादयती”ति । तथा च गीतायां “शरोर् वाङ्मनोभिश्च कर्म प्रारभतेऽजुन्” इति । अत्र सभाष्यसूत्रमित्यमेवाथैः मभिधत्ते । “कायवाङ्मनः कर्म्योगः” इति । तत्त्रिविधिं कर्म पुनर्द्विविधं शुभमशुभञ्च । अशुभं यथा स्तेय-हिंसा-ब्रह्मादि कायिकम् । बाचिकञ्च सावद्यानृतपिशुनादि । मानसं व्यापादासूयाभिध्यादि । एतद्विपरीतं कर्म शुभमितिभाष्य-सम्मतम् । प्रागुक्त-त्रिविधयोग आस्त्रवाच्य इति । द्वयोः शुभाशुभयोः कर्मणोरास्त्रवनात्प्रस्यन्दनात्प्रस्त्रवणसलिलवदित्यास्त्रवः । “आस्त्रवः स्रोतसां द्वारम्” इति केचन सूर्यः ॥ १ ॥

सव्याख्यानूवाद । काय (शरीर), वाक्य, मनः द्वारा ये कार्य सूक्ष्माधित हय ताहार नाम योग । केबल वाक्य द्वारा मनः अथवा शरीर द्वारा नय । पूर्वे मने सम्यक्क्रमपे चिन्ता करिया परे वाक्य द्वारा चिन्ता अभ्युक्तपि विषय व्याकुल करिया पञ्चांत्र ताहार अभ्युक्तपि कार्य करा । उक्त त्रिविधि कर्म द्वृष्टे प्रकार, शुभ ओ अशुभ । अशुभ कर्म—चौर्य, हिंसा, अत्राक्षण्यादिकायिक । बाचिक अशुभकर्म-निन्दा, गिर्धा, पैपशूत्र उक्ति । मानसिकाशुभ कर्म विनाश, अस्त्रया, अनिष्टचिन्ता अशुभति । एই सकलेर विपरीत उक्त त्रिविधि शुभकर्म । योगदर्शने उक्त आছे,—“शुक्रकर्म, अशुक्रकर्म. शुभाशुभ मिश्रित कर्म एই त्रिविधि कर्म । एই त्रिविधि कर्मेर अपर नाम आस्त्रवत सम्यक्क्रमपे सरिं बाहिर ग्राह अस्त्रवण हय बलिया आस्त्रव नामे कथित । सभाष्य श्वेतो एই विवरसमूह शुद्धज्ञ आछे ॥ १ ॥

प्रशस्ताप्रशस्तौ ॥ २ ॥

टीका । प्रशस्तैति । प्रागुक्तयोगोद्विविधः । एकः प्रशस्तः पुण्यरूपः ।

अपरः अपश्चस्तः अपुण्यस्य । तौ हेतुभवेताम् । सः प्रागुक्तत्रिविधयोगः आस्त्रः । शुभाशुभकम्मेणोद्दूयोरास्त्रवणात् प्रस्त्रवणादास्त्रव इति । सरितां स्नोतः संवाहिवारि-वदिति । अन्यत् पश्चाह वक्ष्यते ॥ २ ॥

सर्वाख्यामूलाद । अथेत् स्त्रे कथित् योग अशक्त ओ अप्रशक्त । सत्ताष्ट्योमास्त्राति-स्त्रे कारण बला हइयाछे, शुभयोग पुण्येर आश्रव, अशुभयोग पापेर आश्रव हय । सरितेर बारिप्रबाहेर आय गति हय बलिया ताहाके आश्रव नामे संज्ञित करां हय ॥ २ ॥

पुण्यपापयोः ॥ ३ ॥

टीका । पुण्येति । पुण्यस्य शुभयोगः आस्त्रव इति । पापस्याशुभयोगः । प्रशस्तापशस्तयोद्दूयोर्योगयोर्मध्ये कारणतया एवं व्यवस्था । अर्थात् प्रशस्तयोगः पुण्यस्य हेतुरपशस्तयोगः पापस्य हेतुः स्यात् । अत्रार्थं सभाज्योमास्त्रातिसूत्राणि त्रीणि । “स आस्त्रवः” । “शुभः पुण्यस्य” । “अशुभः पापस्य” । एतेषां सूत्राणां इत्तर्तु “सदसद्वैद्ये” इत्यष्टमाध्यायस्थ नवमसूत्रे वक्ष्यते । तैः सूत्रैः सार्द्दमेषां सूत्राणामभिन्नार्थकत्वम् ॥ ३ ॥

सर्वाख्यामूलाद । अशक्त योग पुण्येर हेतु । अप्रशक्त योग (आश्रव) पापेर हेतु । आचार्य उमास्त्रातिर शंख स्त्रे इहाई बर्णित आछे । यथा पूर्वोक्त त्रिविध योग आश्रव नामे ख्यात । शुभयोग पुण्येर, अशुभयोग पापेर, अष्टम अध्यायेर नवम स्त्रे “गत्वेष्टादि पुण्येर, अगद्वेष्ट ग्रह्ति पापेर” ल्पष्टक्रपे बला याइबे ॥ ३ ॥

गुरुनिह्वादयो ज्ञानदर्शनावरणयोः (०) ॥ ४ ॥

टीका । गुरुर्विति । गुरुणां निह्वोऽपलङ्घः संगोपनमिति । तदादिर्येषां मातृसर्व्यादीनां ते तदादयः । ज्ञानावरणदर्शनावरणयोद्दूयोहेत्वो भवन्ति । अस्मिन् सूत्रे आदिपदोपादानान् मातृसर्व्यान्तरायासादनोपघाताः ग्रहणीयाः । तत्र षष्ठाध्यायस्यैकादशसूत्रे प्रोक्तं “य आस्त्रवः स ज्ञानस्य ज्ञानवतां ज्ञानसाधनानां च प्रदोष ” इति भाष्यकृताभिहितम् । स च निह्वादिः । एते मातृसर्व्यादयोदोषा जैनागमप्रसिद्धाः । आगमान्तरेऽपि एते मातृसर्व्यादयोदोषल्वेन कीर्तिः । मैत्रप्रादीनां शमनादीनाश्च व्याघातकाः स्युरिति ॥ ४ ॥

सर्वाख्यानुवाद । आठ ग्राकार कर्मेर ग्रन्थे ज्ञानावरण ओ दर्शनावरण कर्मेर वाधक विशेष दोष गुरुगोपन, मात्सर्य, अनुराय, आसादन, उपर्यात । अर्थात् एই सकलेर द्वारा ज्ञानावरण कर्मेर उच्छेद हय । एইकले पुक्त गुरुगोपन प्रभृति द्वारा दर्शनावरणेरও हानि हय । कर्म चारिटी घाती नामे ख्यात, अपर चारिटी अघाती नामे असिद्ध । उप्लिखित गुरु निळुबादिदोष शैत्र्यादि एবं शम दमादिरও ब्याघातकारी हইয়া थাকে ॥ ४ ॥

दुःख त्रत्यनुकम्पाद्याः असातासातयोः (३) ॥ ५ ॥

टीका । दुःखेति । दुःखाद्यः असातायाः अशान्तेस्तपद्रवादेः हेतुः । त्रत्यनुकम्पा प्रभृतयः साताया प्रशान्तेनिरूपद्रवादेः कारणं स्यात् । अत्रादिपदोपादानात् असातावेदनीये आस्त्रवहेतुषु शोक-तापाक्रन्दन-बध-परिदेवना ज्वेयाः । एवं साता (शान्ति) बेदनीय हेतुषु दान-सरागसंयम-क्षमा-शौचादयः । एषा तु सर्व-भूतत्रत्यनुकम्पा । भूतत्रत्यनुकम्पा वा । सभाप्याचार्यसूत्रयोः द्वयोरेकादश-द्वादश संख्यकयोः अस्य सूत्रस्त्वचाशयगतप्रभेदोन्दृश्यते । अत्र संक्षिप्तार्थस्तत्रतु विस्तारार्थ इति । असद्वेद्यस्य दुःखादि परिदेवनान्तानि इत्यात्मसंस्थानि । परस्य क्रियमाणानि उभयोर्वाक्रियमाणानि तान्यसद्वेद्यस्यास्त्रवा भवन्तीति भाष्यकृतः प्रोक्तः ॥ ५ ॥

सर्वाख्यानुवाद । दुःख, शोक, ताप, आक्रन्दन, बध, परिदेवना स्वगत बा परगत हইলे असद्बेद्येर आश्रव हইবে । सर्बजीবे दया, दान, सरागसंयम, योग, क्षमा, शोচ प्रভृति सबेद्येर आश्रव हय । असात ओ सात शब्दের अर्थ शास्ति एবं अशास्ति । षष्ठीध्यायेर भवाय एकादश ओ द्वादश स्त्रेर बिशेषताबे याहा उक्त हইয়াছে एই स्त्रेर ताहা अति संक्षेपे कথित । उक्त स्त्रव्ययের भाष्य এবং টীকাতে অপর বিষয় সকল বলা হইয়াছে । দुःখ प्रভृति असातार हेतु, भूतेर प्रति दया प्रभृति साता (शास्ति) रहेतु,—इহाइ हेतुल स्त्रেर सारार्थ ॥ ५ ॥

केवल्यादि(०) विवादोदर्शनमोहस्य (४) ॥ ६ ॥

टीका । केवलीति । दर्शनमोहस्य हेतुरयः यो केवल्यादि विवादः स

(३) अत्रतु 'ब्रातामुकम्पात्ताः साता' इति चापर पाठः । ब्रत्यमुकम्पाबेतास्तः पाठः साधुः ।

•) अत्र "बरणादयः" इति पाठास्त्रः दृश्यते ।

(०) अत्र "कैवल्यादि" । "अवर्बादश" पाठास्त्रव्ययस्ति । अस्त्रात् स्त्रात् प्राक् पुनः "क्षतुर्बिंशतिकामदेवाः" इति षट्संख्यकः स्त्रेर लिखितम् ।

(+) —एতক्ष लेखकप्रमादाबागतमिति मये । परमेतद्यतः पञ्चमाध्याये बिगतम् ।

च विवादः अबणेत्रादो वर्णहीनोदृथा विवादो मिथ्यावाद इति शेषः । केवलिनां परमर्षीणां पञ्चमहात्मानाञ्च मिथ्यावादो दर्शनमोहनस्य हेतुभेवति । इत्थञ्च सभाष्य-केवल्यादि चतुर्दशसूत्रं प्रोक्तम् । अत्र तु आदि शब्दोपादानात् श्रुत-सङ्घ-धर्म-देवावर्णवादानां संग्रहोवोध्यः । तथाहि तत्सूत्रम् “केवलिश्रुत-सङ्घ-धर्म-देवावर्णवादो-दर्शनमोहस्य” इति । अत्र केवलिनोमहषेयः । अन्यत् सर्वं भाष्य-टीकादिषु सम्यगस्ति ॥ ६ ॥

सर्वाख्याल्लवाद । केवली ग्रन्थिति महर्षिगणेर विवाद वा मिथ्यावाद (अवर्णवाद) प्रकाश करा दर्शन मोहेर हेतु जानिबे । एই सूत्रे अदत्त आदि पद द्वारा श्रृङ्खला, सज्ज, धर्म, देव अत्तिर बृथा निन्दादिगःगृहीत होइयाछे । स भाष्य-उमास्त्राति आचार्येर चतुर्दश सूत्रे विस्तारकरपे एই सूत्रेर विषय बर्णित आছे । केवली महर्षि सांस्कृतानुषासन आहित, वाक्यप्रारागण श्रृङ्खला, चातुर्दश्याकृत सज्ज, महाब्रह्मात्माधनप्रारागण धर्म, इहादेर अपवाद दर्शन मोहेर आन्वित ॥ ६ ॥

कषायजनिततीत्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ ७ ॥

टीका । कषायेति । कषायैविविधचित्तगतदोषैर्यौ हि अति तीत्रभावेनात्मनः परिणामः स चारित्रमोहस्य हेतुरास्त्रव इति । “कषायस्य उदयातीत्रात्म-परिणामः चारित्रमोहस्यास्त्रवोभवति” इति तत्र भाष्यम् । तथा हि तत्सूत्रम् “कषायोदयातीत्रात्म-परिणामश्चारित्रमोहस्य” इति । मानवानां लोभक्रोधादि दोषैर्विषयेषु समासक्तानां एवमेवात्म परिणामोभवति । एवमेव सांख्यशास्त्रेऽपि कामलोभादिचित्तमलानां बहुधा दोषा ज्ञानप्रवाधका उक्ता विस्तरभिया नेह ते प्रतन्यन्ते । अनेन सूत्रेण साद्भूते “कषायोदया” दित्यादि सूत्रस्य सम्यगर्थसाद्यमस्ति ॥ ७ ॥

सर्वाख्याल्लवाद । कषायाकरणे दोष हीठे उत्पन्न ये, अति तीत्र आङ्गपरिणाम ताहा चारित्र मोहेर (पूर्वोक्त आन्वित) हेतु । एই सूत्रेर सहित स भाष्य पञ्चदश सूत्रेर अर्थगत सादृश आছे । स भाष्य सूत्रे केवल ‘उदयात्म’ एवं ‘जनित’ एই द्विटि पद सूत्रे परिवर्तित भावे दृष्ट हय । कषायादि चित्तगत दोष ये, संज्ञानादिर ग्रन्थिवक्तव्य ताहा सांख्य ओ योगदर्शन शास्त्रे विशेषभावे उल्लिखित आছे । स भाष्य सूत्रे ‘आङ्गपद’टी चित्त वा मन शक्तार्थज्ञापक । ये

हेतु “मन एव मनुष्याणां कारणं बक्षयोक्षयोः।” संगारे मानवेर मनहि बक्षन वा (अथः पतनादि) एवं मुक्ति (चिरशास्त्रिर) हेतु। संगारे अत्यागक्तिते बक्षन, गकल आगक्ति त्यागे मुक्ति मनेर वा चित्तेरहि हर्षेणां थाके ॥ ७ ॥

बहारम्भ परिग्रहाद्या नारकाद्यायुष्कहेतवः ॥ ८ ॥

टीका । बहारम्भ परिग्रहाद्योदोषा नारकादीनां आयुषोहेतुः स्यात् । शुब्धने अस्मिन् अविवेकिनो लोका अविचार्यं बहुषुदोषजनकेषु कम्मसु समासका भवन्ति । तेन काले परिणामे तानि कम्मेजनितफलानि नरक-तियग्यग्योनि प्रभृत्यायुषे भवन्ति । अतो धर्मानुशासनं गुरुपदेशञ्चानुसृत्यकर्मास्मर्ण युक्तमिति । अत्र सत्रे आव्यपदप्रयोगाच्चतुर्णां नारकादीनां गमनानां संग्रहो आस्वहेतुर्बाध्यः । अत्रार्थं सभात्यं सूत्रं यथा “बहारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ।” “बहारम्भस्त्” बहूपरिग्रहत्वं च नारकस्य आयुष आस्ववो भवति” इति तत्र भाष्यकद्विरवादि । परं मनयोः सूत्रयोराग्नयगतभेदोनास्ति ॥ ८ ॥

सब्याख्यानुवाद । अविचारिततावे बहुकार्यं आरक्षत करा । एवं तादृशं कार्ये व्यापृत थाकिले परिणामे सकल कार्येर फल नारकादिर जनक आयुर हेतु आस्र छैया थाके । शुत्रे आदि पदेर प्रदानहेतु नारक, पशु प्रत्यक्ति भावेर लाभ सक्षाबदा बुझिते हर्षिवे । उमास्वाति आचार्येर सम्भाष्य सूत्रेर पाठ एहीक्षण “बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ।” एहि हुइ सूत्रेर अतिप्राय गत कोनक्षण पार्थक्य देखा याय ना । एहि सूत्रेर ब्याख्याकाले भाष्यकार विशेष कोन तद्रुपकाश करेन नाहि, केबल सूत्रार्थ बलियाछेन ॥ ८ ॥

योगवक्रताद्या अथुभनाम्नः ॥ ९ ॥

टीका । योगेति । अत्र योगपदेन प्रायुक्त मनोवाक्य-कायगत-योग एव ग्राह्यः । तेषां योगानां वक्रता अर्नाजवः विम्बवादनञ्च अन्यथा प्रवर्त्तनं वितण्डा-चाशुभस्यनाम्न आस्ववोहेतुर्भवति । अत्रादिपदस्यार्थः-आदौभवा आद्याः मनो-वाक्देहाणां वक्रता पैशून्यादयः । अत्रादि पदोपादानात् सर्वार्थसिद्धिकृतां व्याख्यातुर्णां मते मिथ्यादर्थेन पैशून्य चित्तास्थैर्यकृतमानतुलाकरणादयो-ग्राह्याः । सभाष्यसूत्र पाठ इत्थम् । “योगवक्रताविसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः”

इति । विसंवादनं अन्यथा प्रवर्त्तनमित्यर्थः । अस्मिन् सूत्रे आदिपदस्थाने चकारोपादानात् प्राग्वद् त्रापि पैशुन्यादयः संग्रहणीयाः । अस्मिन् सूत्रे विसंवादन-पदं सूत्रकृता नैवोपादत्तम् । परमादि-पदात्तदायात्मम् । अन्यदुभयसूत्रयो-रर्थेक्यमस्ति ॥ ९ ॥

सब्याख्यामूलबाद । मग, वाक्य, शरीर द्वारा संकार्य साधन करार नाम योग (अः ६, शः १) । एই तिन योगेर बक्रता असारल्य ग्रन्थिति अक्षुभ आश्रव हेतु जानिबे । स्त्रेश आदि पदद्वारार्थ विसंवाद, मिथ्यादर्शन, वैपेश्वर्य, चित्तचाङ्गल्य, कूटमान-तुलाकरण ग्रन्थिति संग्रहीत करा हईयाछे । स्त्रेर टीकाकार पूज्यपाद स्वामी श्रीव रवीर्थसिन्हि टीकाय हैः । लिखियाछेन । सत्ताय सूत्र एहीकप—“योगवक्रताविसंवादनं चाक्षुभत्त्वं नामः” । एই स्त्रेर आदिपद स्थाने ‘चकार’ प्रदान कराते उक्त वैपेश्वर्य ग्रन्थिति ग्रहण करा हईयाछे । उत्तर स्त्रेर अतिपाद्य विषये ऐक्य रहियाछे ॥ ९ ॥

तद्विपरीत्यं शुभस्य ॥ १० ॥

टीका । तदिति । अथ॒भना॒म्न आ॒स्वव्वैतूना॒ञ्च यद्विपरीतं॑ मिन्नं॑ पृथगिति । तत् शुभस्य प्राक् कथितयोगस्यानुकूल्यं आर्जवं हितप्रवर्त्तनञ्च भवति । एतदेवभुभनाम्न आस्वव्वैतूभवति । अत्राथे॑ समाध्यसूत्रमीदशम् । “तद्विपरीतं शुभस्य” इति । योगवक्रता-विसंवादनैतदुभयविपरीतं शुभस्य नामः आस्ववो भवतीति तद्विपरीतं शुभस्य । मिथ्यादर्शन-पैशुन्य-विसंवाद-चाञ्चल्य-कूटमानतुलाकरणादीनां मिन्नं यत् तदेव ज्ञेयम् । अनयोः सूत्रयोः सर्वथा ऐकमत्यमस्ति ॥ १० ॥

सब्याख्यामूलबाद । अक्षुभनामक आश्रवहेतु सकलेर विपरीत ये पूर्वोक्त शुभ ओम्बुद्गम, सरल, हितकर योग हईया थाके । एই विषये योगशब्दार्थ पूर्वे कथित हईयाछे । सत्ताय उमास्त्राति आचार्येर “तद्विपरीतं शुभत्त्वं” एই स्त्र भाष्ये॒ एकरूप विषय वर्णित हईयाछे । अर्थां अक्षुभनामक आश्रव हेतुमूहेर भिन्नहेतु शुभयोग-सारल्य, शुचि, पूण्य ग्रन्थिति शुभनामक आश्रवेर हेतुरूपे बोध्य ॥ १० ॥

दर्शनविशुद्ध्यादि घोडशभावनास्तीर्थकरत्वस्य ॥ ११ ॥

टीका । दर्शनेति । अत्र दर्शनविशुद्धि प्रेम्भृतीनां घोडशस्त्वयकानां भावनानां

तीर्थकरस्य नामः आह्ववस्य हेतुसं भवति । अस्मिन्नादिशब्दोपादानात् आगमप्रसिद्धानां विनयसम्पन्नतादीनां पञ्चदश भावनानां ग्रहणं भवति । सर्व-
मेतत् सभाष्य सूत्रे त्रयोविशर्मस्यके स्पष्टीकृतम् । अत्र तु लघुरीत्या उक्तम् । एते
दर्शन विथुद्ग्रादयः प्रशस्ता गुणाः समस्ता व्यस्तावा तीर्थकर-नाम आस्त्रा
भवन्तीति भावः । अन्यद्भाष्ये सर्वार्थसिद्धि-टीकायाञ्च सर्वं व्याख्यातमस्ति ।
अत्रै कस्मिन् सूत्रे ये विषयाः वर्णिताः सभाष्यसूत्रे तेष्वर्थेषु बहुनि सूत्राणि
सन्ति ॥ ११ ॥

ग्रन्थाल्लिपाद । एই विषये दर्शन, विशुद्धि, विनय ग्रन्थिका ओडिशसंख्यक भाबना-
मूहेर तीर्थकरत्व नामक ये आश्रव ताहार कारण जानिबे । यत्रे आदिपदेव उदाहरणहेतु
आगम प्रसिद्ध विनयसम्पन्नतादि अपर पञ्चदश भाबना संग्रहीत हइयाछे । गतायायत्रेर पञ्चदश
सूत्र ओडियोविंशति (१५, २०) यत्रे उक्त योडश भाबनासमूहेर नामोल्लेखपूर्वक संग्रह करा
हइयाछे । एই यत्रे संक्षेपे दर्शन विशुद्धि ग्रन्थिर उल्लेख करा हइयाछे ॥ ११ ॥

आत्म-विकथनाद्या नीचैर्गाँत्रस्य (०) ॥ १२ ॥

टीका । आत्मेति । आत्मनः स्वस्य विकथनाद्याः स्वीयश्लाघयस्वादीनि
प्रशंसाश्च । नीचैर्हीनस्य गोत्रस्य तत्त्वाभस्य वा हेतु भवति । अत्रादिपदेन परगर्हा
सङ्गुणोच्छेदः असङ्गुणाऽज्ञनश्च । एतानि त्रीणिहेतवः गृहीतानि स्युः । सभाष्य
सूत्रेचेमं अथं सूहृतोवदन्तिस्म । तथाहि तत्सूत्रं “परनिन्दात्मप्रशंसा
सङ्गुणाऽज्ञादनोऽज्ञावनेच नीचैर्गाँत्रस्य ।” तथाऽस्य भाष्यश्च । “परनिन्दात्म
प्रशंसा सङ्गुणाऽज्ञादनमसङ्गुणोऽज्ञावनं चात्मपरोभयस्यं नीचैर्गाँत्रस्यास्त्रवा-
भवन्ति” इति । सभाष्यसूत्रेणसाद्गमस्यार्थं भेदोनास्ति ॥ १२ ॥

ग्रन्थाल्लिपाद । श्रीय श्रेष्ठो वा श्लाघा ग्रन्थिति हीनगोत्र लाभेर हेतु (आश्रव)

* “आश्रविकथम्” इति पाठानुस्त्रयस्ति ।

হয়। স্মতে স্থিত আদি পদব্রাহ্মণ পরনিন্দা, সদগুণাবলীর উচ্ছেদ, অসলুণের উন্মেষ বা প্রকাশ করা, এই তিনটা বিশেষক্রমে সংগৃহীত হইৱাছে। “পরাজনিন্দাপ্রশংস” (২৪) এই সভায় স্মতে এই স্মত্বোক্ত বিষয় বিশেষক্রমে বর্ণিত আছে। উক্ত স্ব-প্রশংসা পরনিন্দা প্রভৃতি সময়ে হীন গোত্রলাভের হেতু বা ফল জানিবে, অতএব পাপজনক আজ্ঞপ্রশংসা পরনিন্দাদি পরিহার করিবে ॥১২॥

তদ্ব্যয়োমহতঃ ॥ ১৩ ॥

টীকা। তদিতি। তত্ত্বেণাং নীচগোত্রজনকহেতুনাং অত্যযোবিপরীতাভিন্না যে শ্রেষ্ঠসর্বসা আত্মদোষে নিন্দা প্রভৃতযস্তেসর্বে মহত উত্তমস্য গোত্রলাভস্য-হেতুঃ কারণং স্মাত্। অত্র বিষয়ে সমাধ্যসূত্রঞ্চেত্থং ভবতি। “তদ্বিপর্যয়ো নীচৈষ্ট্যন্তুত্সেকৌচোত্তরস্য” ইতি (সু’২৫)। অস্মিন্ত উত্তরসেবতি সূত্র ক্রমপ্রামাণ্যনোচ্চৈগাং প্রস্তা হেতুর্ভবতি। অত্র নীচৈবৰ্ত্তন্তে ন বিনয়-প্রা঵ণ্যবাক্কায়চিত্তত্বং, উত্সেকৌগৰ্বঃ নীচৈরিত্যস্য বিপর্যয়ে উচ্চৈরুত্তম ইতি মন্তব্যম्। অত্র দ্বয়োঃ সূত্রযোরাশয়গতভেদোনাস্তি ॥ ১৩ ॥

সব্যাখ্যানুবাদ। পূর্বে কথিত আজ্ঞ-প্রশংসাদি দোষের বিপরীত মহামতিও সাধুজনের হইয়া থাকে। ইহারা স্বীয় প্রশংসা, পরানিষ্ঠা, পরনিন্দা করেন না। এই বিষয়ে সভায় স্মত্ব যথা “তদ্বিপর্যয়োনীচৈর্ভ্যনুৎসেকে চোত্তরস্য” (২৫) স্মৃত্যমে ইহা প্রাপ্ত হওয়া যায় যে স্মৃতি দ্বারা প্রাপ্ত উভয় গোত্রেই নীচ গোত্রাশ্রেণের বিপরীত। এই স্মত্ব ও সভায় স্মত্বের অৰ্থগত তেদ দ্বেখা যায় না। নীচ শব্দার্থ হীন, উচ্চ শব্দার্থ উভয় ॥ ১৩ ॥

দানাদি঵িপ্লকরণমন্তরায়স্য ॥ ১৪ ॥

টীকা। দানেতি। দানাদীনাং স্মৃতিজনককর্মণাম্। যদ্বিপ্লকরণ তদন্তরায়স্যকর্মণঃ আস্ত্রবস্ত্র হেতু র্ভবনীতি। এতে চ সাম্পরায়স্য পারমাণবিকসনাত্ম বিধস্য পৃথক্ পৃথগাস্ত্রবিশেষা ভবনীতি ভাষ্যাশয়ঃ। অত্র দানাদিষ্ট বিপ্লোত্পাদনমন্তরায়কর্মণো আস্ত্রবস্ত্র হেতুরিতি। অত্র সমাধ্যসূত্র মীহশম্। তথাহি “বিপ্লকরণমন্তরায়স্যে” তি। অনেন সূত্রেণ সাদৃঢ় সমাধ্য সূত্রস্যাশয়গত

प्रभेदोन विघ्नते । अत्रादिशब्दोपादानात् लाभ-भोगोपभोग-वीर्याणां संग्रहो-
घोध्यः । अन्तराय कर्मणोदानान्तरायादयः पञ्चभेदा भवन्ति ॥ १४ ॥

इति श्रीमत् प्रभाचन्द्राचार्ये विरचिते बृहत्तत्त्वार्थं सूत्रं
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति श्रीमह ईश्वरचन्द्र शास्त्रि-पञ्चतीथैर्दर्शनाचार्य-विरचितवालवोधिनात्म-
टीकायां तत्त्वार्थसूत्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सर्वाख्यात्मवाद । दानादि शुक्लिजनक कार्ये विग्रह उत्पादन करा अनुराग कर्मेर
आत्मवेर हेतु । इत्त्रे आदिपद ग्रन्थान कराते तद्वारा लाभ, भोग, उपभोग, वीर्य (सामर्थ्य)
प्रत्यक्षित ग्रन्थान आनिबे । अनुराग कर्मेर दानानुराग अत्युति पांच भेद आनिबे । एই इत्त्रे
ও सভायज्ञ इत्त्रेर अभिप्रायगত কোনও গ্রন্থে পরিচিত হয় না । কেবল এই ইত्त্বে 'দানাদি'
এই পদটী অধিক দেখিতে পাওয়া যাব । সভাযজ্ঞ ইত্ত্বের ষষ্ঠাধ্যায়ে (২৬)টী ইত্ত্বে অধ্যায় প্রতিপাদ্য
বিষয় পরিসমাপ্ত । এই তत्त्वार्थইত্ত্বে চতুর্দশ (১৪) স্তুত্বারা সংক্ষেপে প্রতিপাদ্য বিষয় কথিত ও
অধ্যায় সমাপ্ত করা হইয়াছে ॥ १४ ॥

श्रीम-प्रभाचन्द्राचार्य विरचिते तत्त्वार्थइत्त्वे सर्वाख्यात्मवादे षष्ठाध्याय-समाप्त ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

हिंसादि पञ्च विरतिर्वृत्तम् ॥ १ ॥

टीका । हिंसादीति । हिंसादिभ्योहि पञ्च-संज्ञकेभ्योया विरतिर्निष्टुत्तिरुपरम इति । तदेव ब्रतं योगविशेषः । अर्थादेभ्यः हिंसाऽसत्यचौर्या-ब्रह्मा-परिग्रहेभ्यः कायवाङ्मनोभिः सम्यग्निष्टुत्तिरिति । ब्रह्मचर्यं सर्वथा इन्द्रिय-संयमः । अहिंसा जीववधादिभ्योविरतिः । परिग्रहो लोभः । लोभात्परद्रव्यादौ हरणेप्रवृत्तिः । तथाहि योग सूत्रं “अहिंसासत्यास्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” इति । प्राणवियोगफलव्यापारादि च हिंसेति केवन सूर्यः । योगदर्शने तद्वाच्ये च सर्ववर्णितमस्ति । ब्रतं स्व स्व शास्त्रोक्तनियमपालनम् । विरतिश्चात्र तज्ज्ञासाऽभ्युपेत्यचाकरणमिति । अनेन सूत्रेण साद्वै सभाष्यसूत्रसैर्प्र तस्य हिंसानृतस्ते याव्रह्म परिग्रहेभ्योविरतिर्वृत्तम्” इति सादृश्यमस्ति । केवलमत्रादिपदेनानृतादीनां चतुर्णां संग्रहोभूत् । वेदान्तदर्शने उपनिषत्सुच ते बहुधा प्रपञ्चिताः । पूर्वाध्यायोक्त सद्वेद्यास्त्रवेषु भूतवृत्यनुकम्पे” ति यत्तदत्राध्याये सम्यग्विष्टुनितसूत्रकृतः ॥ १ ॥

सव्याख्यामूलबाद । अहिंसा, सत्य, अन्तेय (अर्चोर्य) ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह (सर्वथा लोभशून्य), एই पाँच विषय हैं तेश्वरीर, यन, बाक्याद्वारा सम्यग्कल्पे ये निरुति वा विराम ताहाके ब्रत बलिया शास्त्रे अভिहित करियाछे । पूर्वाध्याये बला हैं याछे ये ‘सद्बेद्य आश्रवगमूहेत्तुत्तुत्त्रयम्-कम्पा’ । से विषये केवा ब्रह्मी, किवा ब्रत अर्वाच ब्रत ओ ब्रह्मीर लक्षण, एथन बला याहैं तेहे । ये विरति शब्देर विशेष अर्थ सेहि हिंसा प्रत्यक्ति ज्ञात हैं या श्वीकार करियाओ त्याग करा । पातञ्जल योगदर्शने इहार अहुकृप सूत्र आছे, यथा “अहिंसा, सत्य, अन्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह (लोभशून्यता), इहा ‘यमनामक’ योगान्त्र । एई सूत्र ओ सप्तम अध्यादेवर प्रथम गताण्य सूत्रेर अर्थगत दैवमय नाहि ॥ १ ॥

महाणुभेदेन तदद्विविधम्* ॥ २ ॥

टीका । महाण्विति । तद्वत् प्रागुक्तं महस्वलघुस्मेदेन द्विधा भिद्यते । एकं महादेव । अपरं अणुनाम लघ्वति । पूर्वसूत्रोक्तं पञ्चाहिंसादयः महावताणु-व्रत-भेदेन पञ्चपञ्चधा भिद्यन्ते । तत्र सभाष्यसूत्रमीदशः “देशसर्वतोऽनुमहती” उक्तहिंसादिभ्य एकदेशाह विरतिरणुव्रतं भवति । तेभ्यः सर्वतोविरामः महावत-मिति तदर्थः । एवमपि योगदर्शनेऽप्युक्तं “एते सार्वभौमा महाव्रत” मिति । एतत्सत्र सभाष्यसूत्रयोरत्राथेगतप्रभेदोनोपलभ्यते । अन्यत् सर्वार्थसिद्धौ योग-दर्शनभाष्य टीकादिष्टु चास्ति ॥ २ ॥

सर्वार्थामूलबाद । पूर्वोक्त अत इह अकार, एक महाव्रत । अपर अग्रव्रत, ।. अहिंसा सत्य, अस्तेय (अचोर्य) ऋग्यर्थ, अपरिग्रह (निर्लोभता) एই पाँचटीर काय, मन, वाक्यवारा सम्पूर्ण पालन करारा नाम महाव्रत । उक्त अहिंसादिर एकदेश वा आंशिक पालनेर नाम अनु वा क्षुद्रव्रत । एই स्त्रोतेर सहित “देशसर्वतोऽनुमहती” एই सत्ताष्य स्त्रोतेर अभि प्राय गत कोान अतेद लक्षित हय ना । पातञ्जल योगदर्शनेओ एই अहिंसा ग्रन्थिके “एते सार्वभौमाः महाव्रतम्”, एই अहरुप कथित हइयाछे । अग्रव्रतेर संख्या पाँच पाँच भागे विभक्त ॥ २ ॥

तदादृग्याय भावनाः पञ्चविंशतिः ॥ ३ ॥

टीका । तदिति । तत् तेषां पूर्वोक्त व्रतानाम् । दार्ट्याय स्थैर्याय-सुदृढरूपत्वेन परिपालनाय च । भावनाः वाद्याभ्यन्तरानुशीलनानि । अहिंसादिष्टु तत् प्रत्येकं पञ्च पञ्च भवन्ति । तथाच सभाष्यसूत्रे तत्स्यैर्यार्थं भावना पञ्च पञ्च (पञ्चशः पञ्च)” इत्यत्र हिंसाया ईर्यासमित्यादयः । सत्यवाक्यस्यानु-वीचिभाषणादयः । अस्तेयस्यानुवीचप्रवग्रहयाचनादयः । ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीपषथुण्डक-संसक्तशयनासनवर्जनादयः । आकिञ्चनस्य पञ्चानामिन्द्रियाणामर्थानां स्पर्शादि-वजेनम् । एभिर्वर्जनैः सम्यग्दार्घ्यं भवति । अन्यद् भाष्ये वर्णितमस्ति । तदनयोः सूत्रयोरर्थं गतप्रभेदोनास्ति । अत्र संक्षेपेण पञ्चविंशतिरित्युक्तम् । तत्र चतुर्थं पञ्चमसूत्रयोः भाष्ये बहुधा वर्णितमस्ति । सम्पदायभेदेनसूत्रपाठस्य प्रभेदो विद्यते ॥ ३ ॥

* “महाशूलभेदेने”ति पाठानुसरमस्ति ।

সব্যাখ্যান্মুবাদ । পূর্বোক্ত অহিংসা প্রভৃতি ব্রতের স্থিরতার নিশ্চিত পঁচিশ (২৫) গ্রন্থের ভাবনা (অন্তর ও বাহের অঙ্গশীলন) শাস্ত্রে উক্ত হইয়াছে । তন্মধ্যে অহিংসার ঈর্ষা প্রভৃতি পাঁচ ভাবনা । সত্য বাক্যের অরুবীচী ভাষণ প্রভৃতি পাঁচ । অন্তের অরুবীচী অবগ্রহ যাচন প্রভৃতি পাঁচ । ব্রহ্মচর্যের স্তু-পশু-ষণক-সংস্কৃত শয়ন প্রভৃতি বর্জন পাঁচ । আকিঞ্চনের পাঁচ ইন্দ্রিয়ের বিষয় পঞ্চবর্জনরূপ পাঁচ । এই স্তুতের সহিত টীকোন্ত সত্যায় স্তুতের অর্থগত তাৰিতম্য নাই । সত্যায় স্তুতের এই অধ্যায়ে চতুর্থ ও পঞ্চম স্তুতে উল্লিখিত পঞ্চবিংশতি গ্রন্থের উল্লেখ রহিয়াছে । এই স্তুতে উদ্দেশ্যমাত্র কৰা হইয়াছে । সম্পূর্ণভেদে স্তুত ও তাহার পাঠের ব্যতিক্রম দেখা যায় । সত্যায় স্তুতী টীকায় উক্ত কৰা হইয়াছে ॥ ৩ ॥

মৈত্র্যাদয়ৈত্যন্তমঃ ॥ ৪ ॥

টীকা । মৈত্র্যাদীতি । মৈত্রীঁ সৌহাদ্ৰঁ সৰ্বেষু জীবেষু । অত্র মৈত্রী আদির্য্যৈ প্রমোদাদীনাং তে মৈত্র্যাদয়ঃ । অত্রাদিপদাত্প্রমোদকারুণ্যমাধ্যস্থ্যানি জ্ঞেযানি । প্রমোদঃ প্রমোদোনাম বিনয়প্রযোগঃ । কারুণ্যস্ত্঵ ক্ষিহয়মানেষু সম্যগনুকম্পা দীনেষুবিশেষানুগ্রহ ইত্যৰ্থঃ । মাধ্যস্থ্যং ঔদাসীন্যমবিনয়েষু । এব-
মেব যোগদয়েনসু ত্বৈ চাস্তি । তথাহি “মৈত্রীকরণামুদিতোঘেক্ষাণাং সুखদৃঃখেষু প্রাপ্ত্যেষু ভাবনাতশ্চিত্তপ্রসাদনম্” ইতি । উক্ত ভাবনাতঃ চতুর্ম্মু এতা ভাবনা জ্ঞেয়াঃ ।
অনেন সার্দ্ধঁ সমাধ্যসু ত্রয়স্য “মৈত্রীপ্রমোদ ইত্যাদি সুত্রস্থ্যান্যগতপ্রমেদোনাস্তি ।
অত্রসঃক্ষিপ্তিঃ । বৌদ্ধানামপি এতা মৈত্র্যাদয়ো ভাবনাঃ সন্তি ॥ ৪ ॥

সব্যাখ্যান্মুবাদ । পূর্বে কথিত পঞ্চবিংশতি ভাবনার পর সম্পত্তি মৈত্রী প্রভৃতি চারি
গ্রন্থের ভাবনা এই স্তুতে বলিতেছেন । মৈত্রী, সকল জীবে সৌহৃদ্য । প্রমোদ—সৰ্বত্র
বিনয় প্রকাশ । কারণ্য-ত্বঃখিতের প্রতি কৃপা । মাধ্যস্য-নিরপেক্ষতা বা ঔদাসীন্য, এই চারি
গ্রন্থের ভাবনা কায়, মন, বাক্য দ্বারা পালন কৰিবে । পাতঙ্গল যোগদর্শনেও এই মৈত্র্যাদি
ভাবনা ব্যাখ্যিত পরিকল্পনা কৰা উল্লিখিত আছে । বৌদ্ধশাস্ত্রে তদ্বপ্ত মৈত্র্যাদি ভাবনার বিষয়
কথিত আছে । এই স্তুতের সহিত সত্যায় “মৈত্রীপ্রমোদ” ইত্যাদি স্তুতের অর্থ বৈষম্য দেখিতে
পাওয়া যায় না ॥ ৪ ॥

ঝমণানামঢাবিংহন্তি মূলগুণাঃ (০) ॥ ৫ ॥

টীকা । ঝমণানামিতি । ঝমণানাং শ্বাকানাং ব্রতি-সাধুনামিতি ।

* . শ্বণঃ, শমণ, মূলশুণ, এতান্যত্র ঔগ্নি পাঠাঙ্গুলানি সন্তি । বৌদ্ধমতে ‘শমণ’ ইতি ।

एषां मूल गुणाः श्रेष्ठा गुणा अहिंसादयः । अष्टाविंशतिसंख्यका भवन्ति । ते च प्राक्तनमूलाचाराद्यागमतः प्रसिद्धाः । यथा अहिंसादिपञ्च महाब्रतम् । ईर्यादि-पञ्चसमितयः । पञ्चेत्तिर्य निरोधः । सामधिकादयः सडावश्यकक्रियाः । अस्त्रान भूशयन-केशोदलंडन-नग्नस- (दिगम्बरस), एकाहार-ऊङ्घ॑हार-दन्तघर्षणानिचेति । दिगम्बरीय मते एते सुप्रसिद्धा गुणाः यस्य स निःशल्यब्रती । मायानिदान-मिथग्रादर्घन-शल्यैत्तिभिर्ही नो निःशल्यब्रतीति । ब्रती द्विविधः ।, एकोज्ञारी । अपरः अनगारश्च । तयोरेकः श्रावकोऽनुब्रतधरः अगारी ब्रती रथात् । तद्भिन्नोऽपरः । सभाव्यस्त्रे एषां गुणाना मुललेखोनास्ति । अत्र सम्पाद्याये त्रयोदश-सूत्रोविंशतिसूत्रं यावदे तस्य रहस्यं बहुधा वर्णितमस्ति । बौद्धनये तु श्रमणाः त्रिरत्नसमशील-दशशीलादिपरायणाः सन्ति ॥ ५ ॥

सर्वाख्यात्मवाद । श्रमण ऋतीगणेर आटाइश (२८) एकारं मूलगुणेर उल्लेख मूलाचारादि आचीन आगमे आছे । एই श्लोकेर अमूलपञ्चत्र शतांश्य स्त्रे ग्रहे देखिते पाओया यायना । दिगम्बरीयमते, अहिंसा ओऽत्ति पाँच महाब्रत । ईर्यादिपञ्चसमिति । पञ्चविध ईर्यिय निरोध । सामयिका (सामयिका) दि ष्ट आवश्यक क्रिया । अस्त्रान्, भूमिशयन, केशोलङ्घन (मक्तकादिस्थित केशेर मूलोच्छेद करा), नग्नता (दिगम्बरता), एक भोजन, उर्द्धतोजन (दण्डायमान हइया आहार करा), अदस्त घर्षण, एই आटाइशगुण श्रमग्रतीते समाविष्ट थाके । शतांश्य स्त्रोदेर (१३—२०) त्रयोदश स्त्रे हइते विंशति स्त्रे पर्यन्त त्रृत ओ ब्रतीर विशद विवरण आছे ॥ ५ ॥

श्रावकानामष्टौ ॥ ६ ॥

टीका । श्रावकाणामिति । श्रावकाणां श्रमणानां ब्रतीनां पुनर्मतान्तरे ‘जैनाचायशासनभेद’ सन्दर्भानुसारेण । अष्टौ मूलगुणा भवन्ति । नात्र पूर्वसूत्रे अस्य सूत्रार्थस्य गतार्थस्त्रं आचार्याणां मतभेदात् । अष्टमु गुणेषु मध्ये श्रीमत् स्वामि-समन्तभद्राचार्यर्थक्ताः पञ्च गुणब्रतानि । एवं मधु-मद्य-मांस-द्रव्याणां त्रयाणां परित्यागरूपाणि त्रीणि । मिलिका तु अष्टौ भवन्ति । एतदनुरूपं किमपि सूत्रं सभाज्यसूत्रे न दृश्यते ॥ ६ ॥

सर्वाख्यात्मवाद । श्रावकगणेर (भ्रतधारी साधुर) मूल गुण आटो । एই श्लोके पूर्वस्त्र द्वारा चरितार्थ (गतार्थ) हय नाहि, येहेतू एই विषये आचार्यगणेर मतद्वेर आछे । शतांश्य

স্ত্রে এইরূপ আশয়গত কোন সূত্র দেখিতে পাওয়া যায় না। ‘জৈনাচার্য শাসনভেদ’ নামক গ্রন্থানুসারে ইহা বুঝিতে পারা যাব। শ্রীমৎ সমস্ত ভদ্রাচার্য মতে, গুণবৃত্ত পাঁচ, যথু, যষ্ট, মাংস বর্জন তিনি। এই আটটী গুণ উক্ত শ্রা঵কগণের। ভাষ্যকারের মতে শ্রা঵ক ও শ্রমণ একার্থবাচক ॥ ৬ ॥

শীলসম্পর্কশ্চ ॥ ৭ ॥

ঠীকা । শীলেতি । সমস্তু রূপকানি শীলানি শ্রা঵কানা’ গুণা ভবন্তি । সমশীলানা’ নামস্তু আচার্যাণা’ মতভেদো বিদ্যতে । সমাধ্য সূত্রে ষোড়শ-সংরূপকে “দিগ্দেশানর্থদণ্ডে” ত্যাদিষ্য শীলসম্পর্কানা’ বৈশদ্যেনোল্লেখোঽস্তি । তথাচ দিগ্ব্রত-দেশব্রতা-নথ দণ্ড-সামায়িকপোষধোপবাসোপভোগ পরিভোগব্রতা-তিথি স’বিভাগাঃ সমৈতে গুণাঃ । অন্যেষা’ আচার্যাণা’ কুন্দকুন্দানা’ মতে চারিত্র-প্রাভৃতনিবন্ধে দেশব্রতাদীন বিহায সমস্তু সন্ধ্যাসা (সল্লেখনা) দয়ঃ-পোক্তাঃ । এবং গুণব্রত-শিক্ষাব্রতাদ্যশ্চ সমৈতি । যতঃ প্রাক্সন্ধ্যাসবিধান-মকৃত্বা দয়মে সূত্রে তস্যাতিচারোহি সমৃক্তঃ । অন্যদন্যত্র জৈনাচার্যাণা’ শাসন-ভেদো গুণব্রতে শিক্ষাব্রতপক্রণেচাস্তি । বৌদ্ধানামপি ত্রিরূপ সমশীলব্রতানি সন্তি ॥ ৭ ॥

সব্যাখ্যামূর্বাদ । দিক্বৰত, দেশব্রত, অনর্থদণ্ড, সামায়িক, পোষধোপবাস, উপভোগ পরিভোগব্রত, অতিথি সংবিভাগ এই সাতটি শীল বা গুণ শ্রা঵কগণের অবশ্য থাকিবে। “দিগ্দেশানর্থ” ইত্যাদি স্ত্রে এই সপ্তশীলের উল্লেখ বিশদজ্ঞপে বর্ণিত আছে। এই বিষয়ে আচার্য কুন্দকুন্দাদির সহিত অপর আচার্যের মতঙ্গে রহিয়াছে। উক্ত আচার্যের মতে দেশব্রতাদি ভিন্ন অপর সন্ধ্যাস (০) প্রভৃতি সাতশীলের উল্লেখ চারিত্রপ্রাভৃত গ্রন্থে আছে। বৌদ্ধশাস্ত্রেও সপ্তশীল সাধু প্রভৃতির অবশ্য পালনীয় ॥ ৭ ॥

শঙ্কাদ্যাঃ সম্যগ্রূষ্টেরতীচারাঃ (ঃ) ॥ ৮ ॥

ঠীকা । শঙ্কাদীতি । শঁকাদয়ো দোষাঃ পাগুক্তস্য সম্যগ্রূষ্টেঃ সম্যক্-তত্ত্বদর্শনস্য অতিচারা অতিক্রমাঃ স্ববলনহানি প্রভৃতয ইতি । অত্রাদিপদেনা-

(০) সন্ধ্যাস,-সন্ধেখন। শ্রীমৎকুন্দ কুন্দাচার্য মতে গুণব্রত, শিক্ষাব্রত প্রভৃতিই সপ্তশীলের মধ্যে পরিগণিত।

(ঃ) অত্র ‘শঙ্কাদ্যাঃ’ ত্রয়ঃ পাঠ্যানুষ্ঠৱ্যস্তি । ‘অতিচারাঃ’ ইত্যাপি পাঠ্যানুষ্ঠৱ্যস্তি ।

काङ्क्षा, विचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसा, संस्तवाः चन्द्राराः ग्राह्याः। तथा च सभाष्यसूत्रम् “शङ्काकाङ्क्षा विचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यक् दृष्टेरतीचाराः” इति। अस्य भाष्ये शङ्कादीनां सुवोधं व्याख्यानमस्ति। अत्र सूत्रे अतीचाराणां संख्योल्लेखोनास्ति। सभाष्योनविशतिसूत्रे “ब्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम्” इत्यत्र प्रोक्तं भाष्यकृता-ब्रतेषु पञ्च सु शीलेषु च सप्तसु पञ्चपञ्चातीचारा भवन्ति यथाक्रममिति इयम्। उत्तरोत्तरसूत्रभाष्येऽतीचाराणां व्याख्यानं विद्यते। अत्राचार्याणां मतभेदोऽस्ति। यथाहि सम्यग् दर्शनस्य निश्चिन्ताज्ञानिविहायान्येषां काङ्क्षा-चिकित्सा-मूढदृष्टपूपगृहनास्थिरीकरणावातस्यल्यापभावनानां सप्तानां ग्रहणं ते चक्रः। एतेषां मतद्वैधस्य समाधानं सर्वार्थसिद्धिटीकायां सम्यगस्ति। सत्यमु शङ्कादिषु अतीचारेषु सम्यग् दृष्टेर्हनं भवतीतिभावः॥८॥

सव्याख्यामूलाद। शक्ता प्रदृष्टि सम्यक् दृष्टिर (यथार्थ ज्ञानेर) अतीचार वा व्यतिक्रमेर हेतु इय। शक्ता, आकाङ्क्षा, विचिकित्सा, अचृदृष्टिप्रशंसा!, अग्न दृष्टि संक्षेप एই पाँचटी सभाष्य सूत्रे (२८) सम्यक् दृष्टिर अतीचारकरणे उक्त आछे। एই सूत्रे आदि पदवारा ताहाहि गृहीत होइवे। मतान्तरे (अपर आचार्येर मते) प्रतिपक्षकृत आकाङ्क्षा, विचिकित्सा, यृतदृष्टि, अमूलपूगृहन, अस्थिरीकरण, अवांगल्य, अथावना एই सातटी अतीचार दोषेर उल्लेख आछे। अपर विषय जैनाचार्यगणेर शासनभेद गुणकृत, एवं शिक्षाव्रतप्रकरणे लिखित आछे। मत-भेदेर समाधान सर्वार्थसिद्धिनामक टौकाय रहियाछे॥८॥

बन्धादयोब्रतानाम्॥९॥

टीका। बन्धादय इति। बन्ध आदिर्येषा ब्रतानां ते तथा तेषामिति बहुब्रीहिः। ते बन्धादयोब्रतानामहिंसा प्रमृतीनां अतीचाराः स्युरिति। अत्र ब्रतानामिति बहुवचनोल्लेखात् सर्वेषामहिंसादीनां ग्रहणं बोध्यम्। आदिपदेन च तेषां पृथक् पृथक् संग्रहः स्यात्। सूत्रे तेषां संख्यानिदेशोनास्ति। अति संक्षेपेणात्रोक्तिः। सभाष्यसूत्रेषु सर्वे विषयाः सन्निविष्टाः। तदभाष्ये टीकायाञ्च ते सम्यग् वर्णिताः सन्ति। एते च विषयाः श्वेताम्बरीयसूत्रपाठरीत्या विशतिस त्रायारभैरुक्तिविशसूत्रं यावत् व्याख्याताः॥९॥

সব্যাখ্যানুবাদ। বঙ্গ প্রভৃতি অর্থাৎ বঙ্গন, বধ, স্কন্দে, জীবগণের উপরি অতিশয় ভারার্পণ এবং তাহাদিগের অন্ন, বস্ত্র, জনপানাদির বাধা প্রদান করা অহিংসাদি ব্রতের অতিচার বা বিশেষহানি জানিবে। সত্ত্বায় স্তুত গ্রন্থের (২০। ২১। ২২। ২৩) স্তুত, ভাষ্য, টাকাদিতে স্পষ্টক্রমে লিখিত আছে। অহিংসাদির (মৈত্রী, প্রমোদ, কারুণ্য, মাধ্যম্য) উল্লেখ পূর্বে করা হইয়াছে। হিংসা, অহিংসা দ্বারা অপকারও উপকারের উল্লেখ পূর্বে কথিত হইয়াছে। মায়া, (অজ্ঞান) তাহার কারণ, মিথ্যাদর্শনক্রম শল্যত্বায়ের সর্বথা যে ব্রতী বিযুক্ত তাহাকে নিঃশল্যব্রতী বা সংযমী বলে ॥ ৯ ॥

মিত্রসমৃত্যাদ্যাঃ সন্ধ্যাসস্য ॥ ১০ ॥

টীকা। মিত্রেতি। মিত্রাদীনা' প্রাণুক্তব্রতস্যাতীচ্চারাঃ স্তুতঃ। এব' সন্ধ্যাসস্যাপি অতীচ্চারঃ নিয়তক্রম-অতিক্রমঃ সন্ধাত্। অত্র সংখ্যানির্দশো-নাস্তি। সুত্রে আদিপদোপাদানাত্ স্তুতানুবন্ধনিদাননামাদীনা' গ্রহণমু। যদ্যপি-ক্রমঅতিক্রমেণ গ্রহণ' করিষ্যতে তদা জীবিতাকাঙ্ক্ষা মরণাকাঙ্ক্ষাযামপি সংগ্রহ' কর্তৃ' শক্যতে। সর্বমেতত্ “জীবিতমরণাশ্চসাদি” সুত্রে সম্যগ্বৃণিত-মস্তি ॥ ১০ ॥

সব্যাখ্যানুবাদ। মিত্রস্য প্রভৃতি সন্ধ্যাসের (সন্ধেখনার) অতিচার হয়। অতিচার-শাস্ত্রোক্ত নিয়ত ক্রমের ব্যতিক্রম। স্তুতে আদিপদ দ্বারা স্বাক্ষুব্দক, নিদান নামাদির সংশ্লেষণ জানিবে। যদি ব্যতিক্রমে অর্থাৎ হিংসাদির আচরণ করা হয় তাহাতে জীবিতাকাঙ্ক্ষা এবং মরণাকাঙ্ক্ষা প্রভৃতি সংগৃহীত হইবে। এই বিষয় সপ্তমাধ্যায়ের দ্বাত্ত্বিংশৎ (৩২) স্তুতে বিশদক্রমে ভাষ্যে কথিত আছে। এই স্তুতে স্থচনা মাত্র করা হইয়াছে ॥ ১০ ॥

স্঵পরহিতায স্বসন্ধাতিসর্জন' দানমু ॥ ১১ ॥

টীকা। স্বেতি। অত্রদানলক্ষণ' নিরুচ্যতে। স্বসন্ধাত্মনঃ পরস্য চহিতাযোপকারায। বিচ্ছস্য ধনাদে: অতি সর্জন' সম্যক্ত্যাগো দানমিত্যর্থঃ। তত্র সভাষ্যস্ত্রমস্মিন্নের্থে ঈদৃশমস্তি। “অনুগ্রহার্থ' যসন্ধাতিসর্গাদান”মিতি। তথাহি আত্মনঃ পরস্যচানুগ্রহার্থ' হিতায চ স্বসন্ধদ্ব্যজাতসন্ধানপানাদে: পাত্রে অতিসর্গার্থ্যথার্থ'ত্যাগোদানমিত্যর্থঃ। অন্যত্র প্রসুত্রে বিদ্যতে। তদনয়ো: সে ত্রয়ো:।

তদনযোঃ স্ত্রযোৰৰ্থগতকৈষম্য নাস্তি । পরহিতায অনুগ্রহাৰ্থমিতি দ্বযোঃ পদযোঃ
পার্থক্যমস্তি । অত্র দানবিষযে নানাশাস্ত্ৰেষু তচ্ছগ্রন্থেষু লক্ষণাদীনি বহুনি
সন্তি । বিস্তরভিয়া নেহ প্রতন্যতে ॥ ১১ ॥

ইতি শ্রীমত্প্রভাচন্দ্ৰাচার্য্যবিৰচিতে বৃহত্তত্ত্বার্থস্ত্রে
সম্মোড়ধ্যায়ঃ ॥ ৭ ॥

ইতি শ্রীমহীশ্঵রচন্দ্ৰ শাস্ত্ৰ-পঙ্কতীৰ্থ-দৰ্শনাচার্য্য-বিৰচিত-বাল-বৌধিন্যাত্ম-
টীকায়াং তত্ত্বার্থস্ত্রে সম্মোড়ধ্যায়ঃ ।

সব্যাখ্যানুবাদ । নিজ ও অপরের উপকারের নিমিত্ত (প্রত্যুপকারের আশা না
ৰাখিয়া) স্বীয়ধনের যে ব্যক্তিপে পাত্ৰে অৰ্পণ কৰা তাহাকে শাস্ত্ৰে দানবলিয়া খ্যাত কৰিয়াছে ।
দান, অতিসর্গ, অতিসর্জন, সম্যক্ অৰ্পণ প্ৰভৃতি একার্থবোধক । দানেৰ লক্ষণাদি নানা শাস্ত্ৰে
নানাকৰণ রহিয়াছে । সে সকলেৰ এইস্থলে উপযোগিতা নাই বলিয়া উল্লিখিত হইল না ।
সত্ত্বায় উমাস্তুতি স্থৰ্ত্রে (৩০) যাহা দানেৰ লক্ষণ উল্লিখিত আছে তাহার সঙ্গে এই স্থৰ্ত্রোক্ত
লক্ষণেৰ কোন বিৱোধ দেখা যায় না ॥ ১১ ॥

ইতি শ্রীমৎপ্রভাচন্দ্ৰাচার্য্য-বিৰচিততত্ত্বার্থস্ত্রে সব্যাখ্যানুবাদে সপ্তমঃ অধ্যায়ঃ ॥ ৭ ॥

अष्टमोऽध्यायः

मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवः ॥ १ ॥

टीका । नसा सिद्धं सुसिद्धैर्थं व्याख्यानसप्राप्ते पुनः ।
प्रोक्तं प्रागास्त्रवं तत्त्वं बन्धतत्त्वं प्रतन्यते ॥ १ ॥

मिथ्येति । मिथ्यादर्शनमादिर्येषामिति ते तथा । अत्र बहुब्रीहिः ।
अत्रादिपदोपादानादविरति-कषाय-योगाः संग्राहाः । यम्यग्दर्शनाद्विपरीतं मिथ्या-
दर्शनम् । मिथ्यादर्शनं पुनर्द्विधा भिन्नते । अभिगृहीतमनभिगृहीतश्चेति ।
अभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपरिग्रहोऽभिगृहीतम् । अज्ञानिकादीना त्रयाणां त्रिषष्ठानां
कुवादि-शतानान् । शेषमनभिगृहीतम् । यथोक्ताया विरतेविपरीताविरतिः ।
प्रमादः स्मृत्यनवस्थानं कुशलेषु अनादरः । योगदुपणिधानं चैषः प्रमादः ।
प्रागुक्तो योगस्त्रिविधः । कषायाः पञ्चाम्बोहनीये दशमसूत्रे वक्ष्यन्ते । बन्धसप्त हेतवः
कारणानि । अन्यत् सभाष्यसूत्रे अध्यायसप्राप्तादिमे व्याख्याने तत्रोत्तरोत्तर-
स्त्रेषु वर्णितमस्ति ॥ १ ॥

सर्वाख्यात्वाद् । पूर्वाध्याये आश्रवत्त्वं बला हइयाछे । एই अध्याये बन्धतत्त्वं कथित
हइतेछे । प्रथमे बन्धेर हेतु ओ ताहार तेदं कथित हइतेछे, यथा मिथ्यादर्शन, अविरति,
ओमाद, कषाय, योग एই पाँचटी बन्धेर हेतुरापे आगम शास्त्रे उक्तं हइयाछे । ताहार मध्ये
मिथ्यादर्शन हुइ प्रकार, अभिगृहीत, अनभिगृहीत । शास्त्रे उक्तं विरतिर विपरीत अविरति ।
प्रमाद,—स्त्रिविषये अनवस्थान, कुशलसमूहे अनादर एवं पूर्वे कथित योग विषये हुइ
प्रणिधान । एই मिथ्यादर्शन अड्डति बन्धेर कारण । इहादेर मध्ये पूर्वटीर संस्कारे परवर्तीर
संस्कारे थाके । पूर्व मिथ्या बन्धनेर असंस्कारे परवर्ती अविरतिर अभाव हय । अतएव इहादेर
पोर्वापर्यक्तपे सम्बन्ध ओ कार्य ज्ञात हईबे ॥ १ ॥

चतुर्द्वां बन्धाः ॥ २ ॥

टीका । चतुर्विति । प्रागुक्तं बन्धकारणम् । सम्पत्तिबन्धस्य सम्भास-
भेदः कर्थयते । तथाहि “सन्तति-स्थित्यनुभाव-प्रदेशाबन्धस्तद्विघयः” इति मूलितमा-

गमे ।^१ एते चतुर्विधाः पक्षुत्यादयः तस्मिन् बन्धलक्षणसभाष्यसूत्रे प्रत्येकं नाम-
निर्देशपूर्वकं तत्त्वमुक्तम् । अत्रतु संक्षेपेण सूत्रितम् । उत्तरोत्तरसूत्रे तत्र पक्षुत्या-
दीनां अर्थनिर्देशोऽस्ति । स च बन्धः कर्मशरीरपुद्लग्नहणकृतो भवति ।
जीवरत्न सक्षमायसात् कर्मणो योज्यान पुद्लानादत्ते इति प्रागुपवर्ण्य पञ्चाचत्-
प्रकारभेदं वक्ति । तदनयोः सूत्रयोराशयभेदो न विद्यते ॥ २ ॥

सब्याख्यात्युत्तम् । पूर्वे शत्रे बक्ष ओ बन्धेर कारण बला हईवाछे । सम्प्रति एই शत्रे
बन्धेर एकारत्तेद बलितेहेन, यथा प्रकृतिबक्ष, श्वितिबक्ष, अचूताबबक्ष, अदेशबक्ष, एই चारिङ्गप ।
एই बक्ष कर्म-शरीर पुद्लाल (परमाणु) ग्रहणकारीर हईवा थाके, येहेतु कषायधूत जीव श्वीय
कर्मेर योग्य पुद्लाल पक्षल ग्रहण करिते बाध्य । बक्ष बिषये पर पर शत्रे आरও बिशदज्ञपे
बला हईबे ॥ २ ॥

मूलपक्षतयोऽस्तौ ॥ ३ ॥

टीका । मूलेति । मूलं कारणभूता पक्षतिः । यस्तु पक्षतिजो बन्धः
सोऽष्टविधः । ते चाष्टौ यथा ज्ञानावरणं, दर्शनावरणं वेदनीयं मोहनीयम् आयुष्कं
नामिकं गोत्रम् अन्तरायश्चेति । एषां वृत्तं सभाष्यसूत्रे चास्ति । तथा च मूर्त्तं
“आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीय-मोहनीयायुष्कनाम-गोत्रान्तसायाः” इति । तेन
साद्यं सूत्रसप्तास्पार्थद्वैधं नास्ति । उत्तरसूत्रे कर्मणामेषां प्रत्येकं संख्याभेदादिकं
वक्ष्यति । अष्टसु कर्मसु चक्षार्यघातिकर्माणि । चक्षारि घातिकर्माणि इति
केचन सूत्र्यः ॥ ३ ॥

सब्याख्यात्युत्तम् । पूर्वे बन्धेर लक्षण ओ हेतु बलिया एই शत्रे आटो एकार बक्ष प्रकृतिर
उल्लेखपूर्वक ताहार नाम निर्देश करा याइतेहे । यथा, ज्ञानावरण, दर्शनावरण, वेदनीय,
मोहनीय, आयुष्क, नाम, गोत्र, अस्त्रवाय, एই आटो यूल प्रकृति बा आटोप्रकार कर्म । आटोप्रकार
कर्म घाती ओ अघाती नामे ब्यवहत हय; अष्टविध कर्मेर संख्या निर्देश परम्परे ब्यक्त हईबे ॥ ३ ॥

उत्तरा अष्टचक्षारिंशत्तम् ॥ ४ ॥ (०)

टीका । उत्तरा इति । प्रागुक्ताः पक्षतयः अष्टचक्षारिंशत्तर-शतसंख्यका
भवन्ति । अष्टसु कर्मसु मध्ये प्रत्येकं संख्याभेदो वक्ष्यते । तथाच सूत्रोक्त-

[†] एकत्यात्रि शत्रे कठिन् बक्ष पद्मं नास्ति ।

(०) ‘उत्तराष्ट’ ‘चक्षारिंशत्’ इति पाठाङ्गरब्यमन्ति ।

क्रमेण प्रथम प्रकृतेः पञ्चभेदः । द्वितीयप्रकृतेन्नवभेदः । तृतीयप्रकृतेः द्विभेदः । चतुर्थप्रकृतेरष्टाविंशतिः । पञ्चमप्रकृतेश्चतुर्भेदः । षष्ठप्रकृते द्विचस्तारिंशद्वेदः । सप्तमप्रकृतेः द्विभेदः । अष्टमप्रकृतेः पञ्चभेदः । अत्रार्थं सभाष्यसूत्रं यथा ‘पञ्च-नव-द्वाष्टाविंशतिचतुर्द्विचस्तारिंशद्विपञ्चभेदा यथाक्रमम्’ । इत्यस्य भाष्ये सर्वं व्याख्यातमस्ति । सर्वेषां मेलनेनोत्तरप्रकृतिसमष्टिसंख्या अष्टचत्वारिंशद्वुत्तरशतमिति सूत्रोक्तं फलितं भवति । सभाष्य सूत्रे मूलप्रकृतेनार्मकथनानन्तरमुत्तरप्रकृतीनां संख्याः समनवतिनिर्दिष्टाः । परन्तु नामकर्मणामुत्तरोत्तरप्रकृतीनां च मेलनेन प्रोक्ता अष्टाचत्वारिंशद्वुत्तरशतसंख्याः सूत्ररिति ॥४॥

जब्याख्यामूलबाद । उत्तर ग्रन्थिग्रन्थ एव शत आठचत्तिश (१४८) संख्यायुक्त । ताहादेर मध्ये यथाक्रमे संख्यार निदेश करा याइतेछे । यथा, ज्ञानादरण पांच । दर्शनादरण नन्न । बेदनीय छ है । शोहनीय आटोश । आयुष चारिटी, नाथिक चतुरशीति । गोत्रिक छ है । अन्तराय पांच । ऐ ग्रन्थिग्रन्थ एव शत ग्रन्थिते (१४८) संख्या । ऐ श्वत्रे ज्ञानादरणाद्वितीय प्रत्येक गत भिन्न भिन्न संख्यार उल्लेख नाहै केवल उत्तर ग्रन्थिग्रन्थ ग्रन्थिं संख्यार उल्लेख करा है याछे । गतायु उमास्त्राति आचार्यश्वत्रे “पञ्चनवद्वाष्टाविंशति” इत्यादि (श्वत्रे) अग्रकृप संख्यार निदेश करियाछेन । किन्तु उत्तर श्वत्रेर ग्रन्थिग्रन्थ अर्थगत कोन भेद देखा यायना । पर पर श्वत्रे विशेषज्ञपे व्यक्त करा है याछे ॥४॥

ज्ञानावरणादित्रयसप्तान्तरायस्य च त्रिशत्सागरोपमकोटीकोट्यः ।

परार्द्धा (०) स्थितिः ॥५॥

टीका । ज्ञानावरणादीति । ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीयानां त्रयाणाम् अन्तरायप्रकृतेश्च त्रिशत्सागरोपम-कोटीकोट्यः परा उत्कृष्टा स्थितिर्भवति । एतदर्थे सभाष्यसूत्रं यथा ‘आदितस्तिसृष्टामन्तरायस्य च त्रिशत्सागरोपम-कोटी-कोट्यः परा स्थितिः’ । तथाहि एतस्य भाष्यम् । “आदितस्तिसृष्टां कर्मप्रकृतीनां ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदानां अन्तरायप्रकृतेश्च त्रिशत्सागरोपम-कोटी-कोट्यः परा स्थितिरिति ॥” सूत्रमिदमतिक्षिष्ठार्थम् । अन्यत् सभाष्य-सूत्रटीकायां वर्णितमस्ति । द्वयोः सूत्रयोराशयगतपार्थक्यं नास्ति ॥५॥

(१) अत्र श्वत्रे ‘परार्द्धा’ ‘परा’ इति पाठास्त्रवद्यमस्ति ।

সব্যাখ্যামুবাদ । জ্ঞানবরণ ওভৃতি কর্মত্বের এবং অন্তরাষ্ট্রের পরা বা উৎকৃষ্ট স্থিতি ত্রিংশিৎ সাগরতুল্য কোটি কোটি পরাধর্ম পরিগিত । পূর্বোক্ত কর্মসমূহের মধ্যে জ্ঞানবরণ, দর্শনবরণ, বেদনীয়, এবং অন্তরাষ্ট্র প্রকৃতির উক্ত সংখ্যা পরিগিত স্থিতি সভাষ্য (১৫) স্থুতি কারের মতে কথিত এবং ভাষ্য ঢাকাকারাদিত্বাত্তাহাই বর্ণিত হইয়াছে । পর পর সভাষ্য গ্রন্থে এই বিষয় ব্যাখ্যাত হইয়াছে । স্থুত্রোক্ত সংখ্যার বিষয় বিশেষ দুর্বোধ্য ॥৫॥

মোহনীয়স্য সমতিঃ ॥ ৬ ॥

টীকা । মোহনীয়স্যেতি । মোহনীয়স্য কর্ম প্রকৃতেः সমতিসাগরোপম-কোটিকোট্যঃ সংখ্যকা পরা স্থিতি র্ভবতি । এবমেব সমাজ্যসূত্রে চাস্তি । “সমতি-মৌহনীয়স্যে”তি । দ্বয়োরেব নাম গোত্র প্রকৃত্যোর্বিশতিঃসাগরোপমকোটিকোট্যঃ পরা স্থিতিঃ স্যাদিতি ॥ ৬ ॥

সব্যাখ্যামুবাদ । মোহনীয় কর্মপ্রকৃতির সপ্ততি সাগরতুল্য কোটি কোটি-সংখ্যাক উৎকৃষ্ট স্থিতি সভুব । সভাষ্য উসাস্তাতি আচার্যের স্থুত্রে ও ভাষ্যে এইরূপই উক্ত হইয়াছে । তই সুত্রের মধ্যে পদাৰ্থকথনে কোনোৱপ অভেদ দেখা যায় না । পূর্বে প্রকৃতিবক্তৃর কথা বলিলাম এখন স্থিতিবক্তৃর উল্লেখ স্থুত্রকার করিতেছেন । নাম ও গোত্র প্রকৃতির বিংশতি সাগর তুল্য কোটি-কোটি উৎকৃষ্ট স্থিতিকাল হইবে ॥৬॥

ত্রয়স্ত্রিশদেবাযুষঃ (:) ॥ ৭ ॥

টীকা । ত্রয়স্ত্রিশদিতি । অত্রাযুজ্ঞমৰ্যণো হি পরা শ্রেষ্ঠা স্থিতিঃ ত্রয়-স্ত্রিশতসাগর-তুল্যসংখ্যকা স্যাত্ । তথা চাত্র সমাজ্যসূত্রম্ । “ত্রয়স্ত্রিশত-সাগরোপমাণ্যাযুজ্ঞস্য” ইতি । এবমেব ভাষ্যকৃত্বাহ । “আযুজ্ঞপ্রকৃতে ত্রয়স্ত্রিশত-সাগরোপমাণি পরা স্থিতিঃ” ইতি অস্মিন্স সূত্রে এককারপদানাত্ ‘সাগরোপম-কোটিকোট্যঃ’ প্রভৃতি পদানাং আবৃত্তিঃ স্যাত্ । অন্যদুভয়োঃ সূত্রযোস্তুল্যার্থলঃ মন্তব্যম্ ॥ ৭ ॥

সব্যাখ্যামুবাদ । পূর্বোক্ত কর্মপ্রকৃতির মধ্যে আয়ুক্ত কর্মের শ্রেষ্ঠস্থিতি ত্রয়ত্রিংশিৎ সাগরতুল্য সংখ্যা পরিগিত । এই বিষয়ে সভাষ্য স্থুতি এই স্থুত্রের অবৃক্তপ । আয়ুক্ত কর্মপ্রকৃতির

(:) ত্রয়ত্রিংশদেবাযুষঃ” ইথং পাঠান্তরমন্তি ।

ত্রয়ত্তিংশৎ সাগরসংখ্যা পরিমিত শ্রেষ্ঠ। স্থিতি”। এই স্তুতের সঙ্গে সভাষ্য স্তুতের অর্থগত বৈষম্য নাই। এই স্তুতে ত্রিকার নির্দিষ্ট থাকাতে কোটি-কোটি পরাধ ব্যাবৃত্ত বা নিরন্ত হইল। পর পর স্তুতে অপর কর্ম প্রকৃতির বিষয় ব্যক্ত হইবে ॥৭।

নাম-গোত্রযোর্বিংশতিঃ ॥ ৮ ॥

টীকা । নামেত্যাদি । দ্ব্যোর্নামগোত্রকর্মপ্রকৃত্যোঃ শ্রেষ্ঠা স্থিতিঃ বিংশতিঃ সাগরোপম-কোটীকোট্যঃ সা ভবতি । অত্র সভাষ্যসূত্রমেবমেবেতি । “বিংশতিৰ্নাম-গোত্রযোঃ” ইতি । পরন্তু পুনর্বিংশতিসূত্রে তত্র “নামগোত্রযোরষ্টৌ” ইতি সূত্রি তম্ । যদেব সভাষ্যসূত্রে দ্ব্যোঃ সূত্রযোর্বিংশত্বা উক্তিস্তত্ সুধীভিশ্চিন্তনীয়ম্ । বেদ-নীয়স্য কর্মপ্রকৃতেরপরা নিষ্কৃষ্টা দ্বাদশ মুহূর্তা: স্থিতিভুবতি । এবং শেষাণামন্তমূহূর্তা” । বেদনীয়-নাম গোত্র কর্মপ্রকৃতিভ্যঃ ভিন্নানাং শেষাণাং জ্ঞানা঵রণ-দশ্মানাবরণ-মোহনীয়াযুক্তান্তরায়-প্রকৃতীনামাসাং স্থিতিরন্তমুহূর্তা সপ্তাত্ । তত্র স্থিতিবন্ধমুক্তান্তুযাববন্ধ বক্ষ্যতি । ততঃ প্রদেশবন্ধং প্রোচ্যাধ্যায সমাপ্তিরিতি । অত্র তু সংক্ষেপে কথনমিতি । “সহবেদ্যাদি”সূত্রোক্তমষ্টবিংশ কর্ম পুণ্যাত্মকন্ত-দ্বিপরীত কর্মপাপাত্মকমিতি ॥ ৮ ॥

শ্রীমতপ্রভাচন্দ্রাচার্য-বিরচিতে তত্ত্বার্থসূত্রে অষ্টমোঽধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

ইতি শ্রীমহ ঈশ্বরচন্দ্রশাস্ত্র-পञ্চতীর্থ-দর্শনাচার্য-বিরচিত-বালবোধিন্যাখ্য-টীকায়াং তত্ত্বার্থসূত্রেষ্টমোঽধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

সব্যাখ্যামুবাদ । নাম ও গোত্র প্রকৃতির শ্রেষ্ঠ। স্থিতি বিংশতি সাগরকুল্য কোটি-কোটি সংখ্যা পরিমিত । এই অধ্যায়ে সাগর, কোটি, পরাধ প্রকৃতি সংখ্যাবাচকরূপে বুঝিতে হইবে । এই স্তুতের সহিত সভাষ্য স্তুতিস্থানের কোনরূপ অর্থগত পার্থক্য দেখা যাব না । সভাষ্য স্তুতে বহু স্তুতি দ্বারা ক্রমে বক্ষ, বক্ষের হেতু, প্রকৃতিবক্ষ, স্থিতিবক্ষ, অমুভাববক্ষ, প্রদেশবক্ষ প্রভৃতি অতি বিশদরূপে বর্ণিত আছে । এই স্তুতিগুলো সংক্ষেপে অলসংখ্যক স্তুতি দ্বারা প্রবোক্ত বিষয়সকল কথিত হইয়াছে । সভাষ্য স্তুতিগুলোর ১৭।১৮ স্তুতিস্থানের উক্তিতে বিরোধ দেখা যাব, তাহা বুধগণের চিন্তনীয় । ‘নাম গোত্রবয়ের প্রকৃতি বিংশতি’ (১৭), এবং ‘নাম গোত্রবয়ের প্রকৃতি আট মুহূর্ত বা অপরা স্থিতি’ (১৮), এইরূপ ভিন্ন উক্তি দেখিতে পাওয়া যাব । সভাষ্য স্তুতিগুলোর (২৪) স্তুতে অষ্টম অধ্যায় সমাপ্ত ॥৮॥

ইতি বৃহত্ তত্ত্বার্থস্তুতে সব্যাখ্যামুবাদে অষ্টম অধ্যায় ॥

नवमोऽध्यायः

गुप्तादिना सम्बरः ॥

टीका । गुप्तीति । पूर्वस्मिन्नध्याये सपरिकरः बन्धो निगदितः । सम्पति अध्यायेऽस्मिन् सम्बरं वक्ति । प्राणक्तस्य काययोगादेः द्विचक्षारिंशट्टिधस्य आस्त्रवस्य यो निरोधः स सम्बरः । गुप्तादिभिः कर्मास्त्रवस्य निरोधो भवति । अत्रादिपदात् गुप्तिसमिति-धर्मानुपेक्षा-परीषहजय-चारित्राणि आगमानुशासनात् सम्बरस्य भेदोपभेदसहितानि ग्राह्याणि । एवमेव सभाष्य “सगुप्ति समित्यादि” सूत्रे प्रोक्तानि । अतोऽनयोरथं-वैष्णवाभावः । अत्रतु संक्षेपेणोक्तम् ॥ १ ॥

सव्याख्यामूलबाद । पूर्वे अष्टमाध्याये बन्ध ओ ताहार बिबरण कथित हइयाछे । ऐसे अध्याये सम्बरेव लक्षण अभृति बला याइतेहे । गुप्ति अभृति द्वारा कर्म आत्मबेर निरोध हय । श्रौतोक्त आदिशब्द द्वारा समिति, धर्म, अमूलप्रेक्षा, परीषहजय, चारित्र अभृति उपत्तेद्देव यहि सम्बर अत्तेद आगमानुशासने बूझिते हइबे । सताय्यसूत्रे उक्त गुप्ति अभृतिर पृथक् नाम उल्लिखित आछे । पूर्वे कथित काययोगादिर विचक्षारिशं प्रकार आत्मबेर निरोधहि सम्बर जानिते हइबे । ऐसे सम्बर गुप्त्यादि उपायेव द्वारा उत्पन्न हय ॥ १ ॥

तपसा निर्जरापि ॥ २ ॥

टीका । तपसेति । तपसा वक्ष्यमाणेन द्वादशविधेन निर्जरा, एवमपि शब्दात् सम्बरश्च सप्तादिति । तथाच सभाष्यसूत्रम् “तपसानिर्जराचेति” । द्वादशविधतपोभिः सभाष्यसूत्रोक्तौः द्वे सम्बरनिर्जरे भवतः । तत्रापि पुनः पृथक्स्पष्टरीत्या सूत्रितं “समग्रयोगनिग्रहेगुप्तिः” इति । सम्यग्दर्शनपूर्वकं त्रिविधस्य योगस्य गुप्तिः । साच कायगुप्ति र्मनोगुप्ति वाँग्गुप्तिश्चेति त्रिधेति । सभाष्यसूत्रे तद्याज्ये च समित्यादीनां पृथग्लक्षणसूत्रितं तत्तद्वाराख्यानञ्चास्ति । अत्र तु अप्रसूतोक्तिः ॥ २ ॥

सर्वाख्यामुवाद । वक्ष्यमाग द्वादश प्रकार तपेव द्वारा सम्बर ओ निर्जरा लाभ हय । सत्ताय श्वत्रेव एই श्वत्रेर अमुक्तप अर्थ कथित हइयाछे । सत्ताय (१९२०) श्वत्रे द्वादश प्रकार तपेव लक्षणादि कथित हइयाछे । सम्यक्तपे त्रिविध (काय, मन, वाक्य) योगेर निग्रहके गुण्ठि बला हइयाछे । एই गुण्ठि तिनप्रकार कायगुण्ठि, वाक्गुण्ठि, मनोगुण्ठि । श्वत्रोऽत अपि शब्दद्वारा पूर्वोक्त सम्बर पद अमूक्त हइयाछे । एই विषय सत्ताय श्वत्रे विशदभावे वर्णित आचे ॥ २ ॥

उत्तमसंहननसप्तान्तर्मुहूर्तावस्थापि ध्यानम् (०) ॥ ३ ॥

टीका । उत्तमेति । उत्तमसंहननसप्तान्तर्मुहूर्तकालं यावत् समवस्थितं सप्तात् । इतः प्राग्भाष्यान्वितसूत्रे चारित्र-तपः परीषहप्रभृतीनां स्वरूपतः लक्षणादिभिर्व्याख्यानं कृतम् । भाष्ये तु कुत्र चित्तेषां पृथक् पृथग्नाम-मिरुल्लेखोऽस्ति । एवम्ब सभाष्यसूत्रम् “उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो-ध्यानम्” । ध्यानन्तु तपोऽन्तरङ्गं भवति । एक मुहूर्तान्ततोपाधिककाले स्थितं स्यात् । उत्तमसंहननसप्त तु साधोर्नेताहशं ध्यानं किञ्चित् कालमेव तिष्ठति । एवम्ब “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति” योगदर्शनसूत्रे तदेव वक्ति । प्रत्ययसप्त मनोवृत्तेरेकतानता सदृशप्रवाहोध्येये इत्यर्थः । उत्तमसंहननं चतुर्विधं वज्रधृष्ट-नाराचं, ऋषभनाराचं, नाराचमद्भुनाराचम्ब्रेति । तत्रतु एकाग्रचिन्तानिरोधश्च ध्यानमितिभण्यते । उत्तरोत्तरं सभाष्यसूत्रे बहुधा ध्यानादि विषये प्रचुरं प्रपञ्चित-मस्ति ॥ ३ ॥

सर्वाख्यामुवाद । उत्तम संहनन नामक योगीर ध्यान अस्तमुहूर्तकाल स्थायी हय । ध्यान ओ तपेव अस्तवन्न । उत्तम ध्यान अधिक एक मुहूर्तकाल व्यापक क्षिर हय । हीन संहनन योगीर ध्यान किञ्चित्त्राकाल स्थायी हय । सत्तायश्वत्रे कथित हइयाछे उत्तम संहनन योगीर ध्यान लक्षण एकाग्रचिन्ता निरोध । उत्तम संहनन चारि प्रकार,—वज्रधृष्टनाराच, ऋषभनाराच, नाराच, अर्धनाराच । सेहि ध्यान मुहूर्तकाल पर्यन्त हईवे । ताहार परे नय, ताहार परे दृष्ट ध्यान ॥ ३ ॥

(०) शेतावत्रौय शुद्धपाठ द्वारा “— धानमितात्तं सम्पुर्विंशति शुक्तम् ।— ‘आम्हुर्त्तात्’ इत्यस्तं अष्टाविंश शुद्ध-मिति तेमोदृशते ।

तच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥

टीका । तदिति । तदध्यानं चतुर्धाविभक्तं सग्रात् । तथाच सभाष्य-सूत्रम् । “आर्त-रौद्र-धर्म-शुक्लानि” इति । आर्त-रौद्रे द्वे ध्याने संसारसप्त हेतु भवतः । अपरे द्वे ध्याने धर्मं शुक्लाख्यं मोक्षध्यं हेतु सग्राताम् । एवमेव सभाष्यसूत्रेऽस्ति ॥ ४ ॥

सर्वांख्याशूबाद । उक्त ध्यान चारिप्रकार, शूत्रे संख्या निर्देश थाकाते जैनागम अमूलारेआत्त, रौद्र, धर्म, शुक्ल एই चारिटी बुझिते हईबे । सभाष्य उमाओति आचार्येर शूत्रे एইक्लपहि बर्णित आछे । एই शूत्रे संक्षेपेहि बला हइयाछे ॥ ४ ॥

आद्ये संसारकारणे ॥ ५ ॥

टीका । आद्य इति । प्रागुक्तेषु चतुर्विधेषु ध्यानेषु मध्ये आद्ये द्वे आर्त-रौद्राख्यं ध्याने संसारसप्त स्वाद्युषोपनिवद्वशरीर परिग्रहरूपसप्त कारणे हेतु स्तः । अन्यत सुगममिति ॥ ५ ॥

सर्वांख्याशूबाद । पूर्वोक्त चारिप्रकार ध्यानेर यद्ये अथम अति-ओ रौद्र नामक ध्यानद्वय संगारवक्तनेर वा ताहार कारण हय । एই द्वै ध्यानेर विवरण पूर्वे निर्दिष्टे सभाष्यशूत्रे लिखित आछे ॥ ५ ॥

परे मोक्षसप्त ॥ ६ ॥

टीका । पर इति । चतुर्षु मध्ये अपरे द्वे ध्याने धर्मशुक्ले मोक्षसप्त निर्वाणसप्त कारणे सग्रातामिति । अत्रतु द्वाभ्यां सूत्राभ्यां संसारमोक्षयोहेतु उक्तौ । सभाष्यसूत्रेतु एकस्मिन् “परे मोक्षहेतु” इत्यत्र द्वे कारणे निगदिते । अत्रतु सुस्पष्टरूपेण सूत्रद्वयेन संसारनिर्वाणयोहेतु कथितौ भवतः । एतेषां ध्यानानां स्व स्व शक्तगा संसारोनिर्वाणश्च प्रादुर्भवेदिति । मोक्षलक्षणं दशमेऽद्याये वक्ष्यति ॥ ६ ॥

सर्वांख्याशूबाद । पूर्वोक्त आत्त-अङ्गति चारिटी ध्यानेर यद्ये धर्म ओ शुक्लनामक ध्यान-द्वय मोक्षेन (निर्वाणेन) कारण हईने । एই द्वै शूत्रे ध्यान चतुर्षेवेर द्वैटी संगारेर हेतु,

অপর ছুইটা মুক্তির হেতু, লিখিত আছে। সভায্য সূত্রের এক সূত্রেই “পরে মোক্ষহেতু” সংসার ও মোক্ষের কারণ কথিত হইয়াছে। ধ্যান চতুষ্টয় স্বীয় স্বীয় শক্তি দ্বারাই সংসার ও নির্বাণের হেতু হয়, অপর উপায় অপেক্ষা করে না ॥৬॥

পুলকাদ্যা: পञ্চনির্গংন্থাঃ ॥ ৭ ॥

টীকা । পুলকেতি । অত্র পুলক আদি যেষামিতি বহুবীহি: । সূত্রে আদি পদাত পুলকো-বকুশঃ কুশীলো-নির্গংন্থঃ স্নাতকশ্চেত্যে তে পञ্চবিধা নির্গংন্থ বিশেষা ভবন্তি । এতেষাং লক্ষণব্যাখ্যাদিক্রি ভাষ্য সন্দর্ভে সম্যগ্ বণিতমস্তি । সভাষ্যসূত্রে অষ্টচত্বারিংশত् সংখ্যকে পুলকাদীনাং প্রত্যেক নামতো নিঃশো বিদ্যতে । অন্যত্ সর্বার্থসিদ্ধৌ টীকাযামস্তি । অত্র সম্ভিঃ সূত্রঃ সংক্ষেপেণাধ্যায়োক্তা মুক্ত্বাবিষয়া উক্তাস্তত্ত্বু-নপञ্চাশতসূত্রৈব গৌণমুক্ত্বাবিষয়া ব্যাখ্যাতাঃ সুবিস্তাররূপেণ । উভয়োঃ সন্দর্ভযোঃ সূত্রাণাং পাঠভেদঃ সংখ্যাতারতম্যজ্ঞ সম্প্রদায়মতভেদাদস্তি ॥ ৭ ॥

শ্রীমতপ্রভাচন্দ্রাচার্য-বিরচিতে তত্ত্বার্থসূত্রে নবমোংধ্যায়ঃ ॥ ৯ ॥

ইতি শ্রীমদ্বৈতবচন্দ্রব্যাখ্যাত্রি-পञ্চতীর্থ-দর্ম্মনাচার্য-

বিরচিত-বালবোধিনব্যাখ্য-টীকায় তত্ত্বার্থসূত্রে

নবমোংধ্যায়ঃ ॥ ৯ ॥

সব্যাখ্যামুবাদে । পুলক গ্রন্থিতি পাঁচ সংখ্যক ঘোগী নিগর্হ সংজ্ঞায় অভিহিত । পুলক, বকুশ, কুশীল, নির্গংস্তু, স্নাতক । ইছাদের লক্ষণাদি সভায্য স্তুত সন্দর্ভে বিস্তারকল্পে বর্ণিত আছে । এই গ্রন্থে অতি সংক্ষেপে কথিত । সভায্য সূত্রের সহিত এই সূত্রের অভিপ্রায়ের কোন ভেদ নাই । এই গ্রন্থে সাতটা সূত্র দ্বারা অধ্যায়ের মুখ্য বিধয়সকল কথিত হইয়াছে । সভায্য সূত্র সন্দর্ভে উনপঞ্চাশৎ সূত্রের দ্বারা গোণমুখ্য বিষয়সকল বর্ণিত । পারিভাষিক শব্দসমূহের অর্থ ভাষ্যও টীকাতে কথিত হইয়াছে । গ্রন্থের বিস্তারভয়ে এই গ্রন্থের টীকা ও অন্তর্বাদে লিখিত হইল না ॥ ৭ ॥

ইতি তত্ত্বার্থসূত্রে শ্রীমৎ দ্বৈতবচন্দ্র শাস্ত্র-পঞ্চতীর্থ-বিরচিতে সব্যাখ্যামুবাদে নবম অধ্যায় ॥ ৯ ॥

दशमोऽध्यायः

मोहक्षये घातित्रयापनोदनात् केवलम् ॥ १ ॥

टीका । विशुद्धं केवलं ज्ञानं मोह-घाति-प्रणाशनात् ।

जायते येन कृत्येन दशमे तत् प्रतन्यते ॥

अत्र मोहनीय कर्मक्षये-त्रयाणां ज्ञानावरण-दर्शनावरणान्तरायाणां घाति-कर्मणां क्षये सति केवलं ज्ञानमुत्पद्यते । विना एतेषां चतुर्णां मोहादीनां क्षयं केवलदर्शनज्ञानं नोत्पद्यते । अत्र सभाष्यसूत्रमीदशम् । “मोहक्षयाज् ज्ञानदर्शना-वरणान्तरायक्षयाच्च केवलम्” इति । मोहनीये कर्मणि क्षीणे सति ज्ञानावरण-दर्शनावरणान्तरायेषु त्रिषु क्षीणेषु च केवलज्ञानदशनं समुद्रयते इति भाष्य कृतामुक्तिः । मोहक्षयादिति सभाष्यसूत्रे पृथक् कथनं क्रमप्रसिद्धिसूचनार्थमिति । अन्यद्भाष्ये टीकायाञ्चास्ति । अत्र पञ्चमी हेत्तर्थे । तदनयोः सूत्रयोरभिप्रायगत-भेदोन दृश्यते । अन्यदुत्तरसूत्रे वक्ष्यते ॥ १ ॥

सर्वाख्यामूलवाद । सम्प्रति दशम अध्याये ये केवल ज्ञानेर हेतु ओ उ९पत्ति सूत्रकार बलितेहेन । मोहनीय कर्मेर क्षयेर पर ज्ञानावरण, दर्शनावरण, अनुराय कर्मक्षय हइले केवल ज्ञान उ९पन्न हय । आउ प्रकार कर्मेर मध्ये चारिटि घाति कर्म । ज्ञानावरण प्रत्तितिनिटी घाती कर्मेर उच्छेदहै केवल ज्ञानो९पत्तिर कारण । मोहनीय प्रत्तिति कर्मेर क्षय किङ्कपे हइवे ताहा पर गूत्रे बला याइवे । एই गूत्रेर गहित गताव्य सूत्रेर आश्रयगत कोन अत्तेद नाहि । अपर विषयसमूह द्वितीय ओ तृतीय सूत्रे व्यक्त हइवे ॥ १ ॥

अशेषकर्मक्षये मोक्षः ॥ २ ॥

टीका । अशेषेति । सर्वेषां कर्मणां क्षये समुच्छेदे सति पञ्चामोक्षो भवति । मिथ्यादर्शनादयोवन्धस्य कारणानि भवन्तीति सभाष्यसूत्रे “वन्धहेत्व-भाव-निजंराभ्याम्” इत्यत्राभिहितम् । तेषां वन्धहेतुनां एवन्तदावरणीयस्य कर्मणः समुच्छेदात् क्षयो भवति । परं सम्यग्दशेनादीनां ततः प्रादुर्भावः । निसर्गाद्युरोः सकाशादधिगमाच्च तत्त्वार्थश्चानं सम्यग्दशेन भवति । अतः

परं सभाष्य तृतीयं सूत्रं यथा “कृत्स्न कर्मक्षयो मोक्षः” इति । प्राक् चत्वारि कर्माणि क्षीणाणि पञ्चात् वेदनीय-नाम-गोत्रायुक्ताणि क्षीयन्ते । अस्या अवस्थायाः कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इति निगद्यते । सभाष्यसूत्रयोद्योराशयोऽत्रै केन सूत्रेण उच्यते ॥ २ ॥

सव्याखायुवाद । सकल कर्मक्षय हृष्टिले परेमोक्ष हय । मिथ्यादर्शन प्रत्यक्षिका वज्रग, एই विषये सत्तायग्नुत्र एहिरुप “बन्धु हेतुभावनिर्जराभ्याम्” । बन्धु हेतुर अभाव एवं निर्जरा द्वारा समयक दर्शनेर प्राप्तुर्भाव हय । एই विशेषताबे तृतीय सूत्रे घोक्षेर शेष लक्षण कथित हृष्टियाछे । यथा “समन्त-कर्मक्षयै मोक्षः” । आटप्रकार याती ओ अघाती कर्मेर सम्पूर्ण क्षयै मोक्ष । सत्तायग्नुत्र द्वारा याहा कथित हृष्टियाछे एই ग्रन्थे एक सूत्रे संक्षेपे ताहाहि व्यक्त हृष्टियाछे । अशेष कर्मेर विनाश एवं बन्धु हेतुर अभाव, निर्जरा द्वारा सक्षित कर्मेर समुच्छेद हय हृष्टाहि सूत्रेर तात्पर्य ॥ २ ॥

ततः उद्धृ गच्छन्त्या लोकान्तात् (*) ॥ ३ ॥

टीका । तत इति । ततस्तस्मान् परं मोक्षलाभानन्तरं ये जीवा मुक्ता स्ते लोकानामन्ते चरमे अतूयद्दृँ गच्छन्ति । पूर्वे न्तु जीवस्य औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिकौ दयिक-पारिणामिकानां भवत्वस्यचाभावान्मोक्षो भवति । “तदनन्तरमूद्दृँ गच्छन्त्यालोकान्तात्” इति सभाष्यसूत्रे यह वर्णितं तदस्मिन्नपि सूत्रे उक्तम् । तदनयोः सूत्रयोराशयगतप्रभेदो नास्ति । तत्र तदनन्तरमिति सकलकर्मक्षयानन्तरं एवमौपशमिकाव्यभावानन्तरस्वेति वौध्यम् । अन्यद्वाष्टे सर्वं वर्णितमस्ति । तथैव टीकायास्वेति ॥ ३ ॥

सव्याखायुवाद । पूर्व सूत्रे याहा कथित (विषयोऽक्त) फलेर पर अर्थां मोक्ष लाभेर परेमुक्तेण लोकात्ते वा ताहार उद्देश गमन करेन । मुमुक्षुर ग्रन्थमे सत्तायग्नुत्रोऽक्त उपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक, उद्यमिक, पारिणामिक एवं भव्यत्वेर अभाव हृष्टिले चरम मोक्ष सामान्य लाभ करेन, ताहार परेन निखिल कर्मेर क्षय हृष्टिले चरम मोक्ष हय । सत्तायग्नुत्र द्विटी सूत्रेते याहा कथित आहे एই सूत्रे संक्षेपे (एकहि सूत्रे) ताहा उक्त हृष्टिल । दशम अध्यायेर्हि मोक्ष तत्र वर्णित ॥ ३ ॥

* अत्र पूर्वसूत्रोऽस्मिन् सूत्रेहपि सन्प्रदाय तेऽन्तःकर्थक्षिति, पाठ्यस्मिन्नक्षात्ति । अर्थैवेयमयंनात्ति ।

ततोनगमनं धर्मास्तिकायाभावात् (*) ॥ ४ ॥

टीका । तत इति । ततस्तस्मात् परं लोकान्तिकभागादूङ् गमनं मुक्तस्य न भवेत् । यतस्तत्र धर्मास्तिकायस्याभावः । हेतोरभावात् कार्याभाव-इति । तथाचोमास्यात्याचार्य भाष्यम् । “अत्रोच्चते, धर्मास्तिकायाभावात् धर्मास्तिकायोहि जीवपुडगलानां गत्युपग्रहणोपकुच्छते । स तत्र नास्ति । तस्माद् गत्युपग्रहकारणाभावात् परतो गतिर्न भवति । अप्यु अलावुवत् । नाधो न तिष्ये गित्युक्तम् । तत्रैवानुश्रेणिगतिर्लोकान्ते अवतिष्ठते मुक्तौ निष्क्रिय इति” । अतोऽनयोरेतत्-सूत्र ससूत्रभाष्ययोराशय भेदोन दृश्यत इति ॥ ४ ॥

सर्वाख्यात्मान । युक्तेर, लोकास्तिमतागेरे परे अलोकस्ताने गमन हय ना, येहेतु सेथाने धर्मास्तिकायेरे अर्थात् गतिरे कारणेरे अभाव, कारण ना थाकिले कार्येरे उपर्युक्त हय ना । एই बिश्ये यष्ठि शूत्रेरे भाष्ये आचार्य उमावाति बलियाछेन, ‘धर्मास्तिकायेरे अभावे जीवपुडगलालेरे गतिलालेरे उपकार बरे ना, युक्त जीव व्यष्टि ओ निष्क्रिय थाके ।’ अपरे मते शुक्त एराणु बौजेर शाय अनबरत मुक्त जीव उपर्युक्त देशे अलोकाकाशे गमन करे ॥ ४ ॥

क्षेत्रादि-सिद्धभेदाः साध्याः† ॥ ५ ॥

टीका । क्षेत्रादीति । अत्र क्षेत्रादिभिकरणैः सिद्धभेदैः साधनीयैः विकल्प-नीय इति । एतानि क्षेत्रादीनि द्वादशस्यानुग्रहाराणि भवन्ति । एमिः क्षेत्रादिभिः सिद्धैः साध्योऽनुग्रहम्यश्चिन्तय इति । अत्र तु भाषाद्वित सूत्र-मित्यम् । तथाहि क्षेत्र-काल-गति-लिङ्ग-तीर्थ-चारित्र-प्रत्येक बुद्धबोधित-ज्ञाना-वगाहना-नन्तर-संख्या-ल्प वहूत्वतः साध्याः‡ इति । अस्मिन्नादि पदादागमोक्त-कालादीनां संग्रहस्तेषां प्रभेदश्च । एषाच्च सिद्धानां नयविवक्षातोविकल्पा भवन्ति । तत्र भाष्ये सूत्रोक्त प्रतिपदव्याख्यानं विशदमस्ति । तथैव सर्वार्थं सिद्धि प्रभृति टीकादिष्वस्ति । अत्र तु संक्षेपोक्तिः । प्रत्येक बुद्धबोधितपदस्य व्याख्यानं बौद्धनये मित्रमस्ति । दशमेऽध्याये सभाष्यग्रन्थे सप्तसूत्राणि । अत्रतु पञ्चपिः सूत्रैस्तदर्थानि कथितानि । सभाष्यसूत्रे प्रत्यध्यायं सूत्राधिक्यमस्ति ।

(*) “कायस्तात्” इदीनृशः पाठ्यात्तरे मप्याच्छि ।

† “साध्याः” इति तत्र प्राठ्येदेः ।

सभाष्यसत्रग्रन्थे प्रथमाध्याये पञ्चत्रिंशत्-सूत्राणि द्वितीये द्विपञ्चाशत्-
सूत्राणि । पञ्चमे चतुर्थसारिंशत् सूत्राणि । षष्ठे षड्विंशति सूत्राणि । सप्तमे चतु-
त्रिंशत् सूत्राणि । अष्टमे षड्विंशत् सूत्राणि । नवमे एकोनपञ्चाशत् सूत्राणि । दशमे
अध्याये सप्तसंख्यकानि सूत्राणि । एतेषु सूत्रेषु ये जैनागमोक्तविषयाः सम्यग्
व्याखाता स्ते चात्र तत्त्वार्थं सूत्रे मंक्षेपणोपदिष्टाः शास्त्र-सारभूताश्वेति । अन्य-
देतस्य प्रमेयकमलमार्त्तण्डादौ तत्त्वं सुवर्णितमस्ति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत् प्रभाचन्द्राचार्यविरचिते* तत्त्वार्थसूत्रे (०) दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

शाके वाणास्त्रिस्तिन्दु-मानेन्नुनाम वत्सरे ।

वृश्चिके मासि टीकेयं समाप्ता बालबोधिनी ॥ १ ॥

पूर्ववज्ञात्वा पूर्वेस्मिन् चन्द्रनाथाद्रिदक्षिणे ।

चट्टग्राम-समासन्ने द्वारकाविषयोमम ॥ २ ॥

श्रीमद् इधरचन्द्र शास्त्र-पञ्चतीर्थ-दशेनाचार्यविरचित-बालबोधिन्यात्म-
टीकायां दशमोऽध्यायः समाप्तिमगमत् ॥ १० ॥

सव्याख्यामूलबाद । एই स्त्रे क्षेत्रादिवारा सिद्धगणेर भेद कर्त्तव्य हैं। भेद वा विकल्प उत्तम एकार्थबोधक । स्त्रेष्ठित आदि पदवारा काल, गति, लिङ्ग, तीर्थ, चारित्र, अत्येक बोधित, (वृद्धबोधित), ज्ञान, अवगाहना, अस्त्र, संख्या, अन्नवहत् पदार्थेर भेद संग्रह बुधिते हैं। सभाय य सप्तम स्त्रे क्षेत्रादि अत्येकेर उल्लेख रहियाछे । एই स्त्रेर भाष्ये अत्येकटीर व्याख्या भाष्यकार करियाछेन । एই ग्रन्थे संक्षेपे बला है । उक्त क्षेत्रादिवारा सिद्धगणेर नय-विवक्षा करा हैया थाके । एইसकल विषय सर्वार्थसिद्धि प्रत्तिकौटीते औ स्पष्टज्ञपे उल्लिखित आछे । अत्येक बुद्धबोधित विषयेर अर्थ बोक्तव्यते अनुकूल । भाष्यकार स्मते व्याख्या करियाछेन । सम्प्रदायभेदे मूत्रावलीर संख्या ओ वह पाठभेदे दृष्ट हय । सम्प्रति समर भीतिते जैन शास्त्रीय ओ दर्शन शास्त्रेर ग्रहणमूह स्थानास्त्रेर राखाते यथामति वा यथा श्रृंति टीका ओ अमूलबाद लिखिलाम, एই निमित्त शूद्धीगणेर निकट भ्रादि विषये क्षमाई ॥ ५ ॥

इति तत्त्वार्थ स्त्रे सव्याख्यामूलबादे दशम अध्याय समाप्त ॥ १० ॥

समाप्तिमिदं तत्त्वार्थस्त्रम् ॥ १३४९ वृत्तादाः ॥

* “जिन कल्पी हृदे” इति । “इति जिनकल्पी हृद्यं समाप्तम्” इतिच पाठास्त्रव्यवस्थाति ।

† “वृहৎ प्रताचल्ज्ञाचार्य” इति च पाठ भेदः ॥

